

Nr 3–4 1989

Oknytt

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Oknytt

Nr 3-4 1989 Årg. 10

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Redaktör: Lars-Erik Edlund

Biträdande redaktör: Marianne Nejati

Manuskript till Oknytt, samt böcker, tidskrifter och uppsatser som önskas anmälda, kan insändas till redaktionen under adress:

Lars-Erik Edlund
Trattgränd 12
902 62 Umeå

Medlemskap i Johan Nordlander-sällskapet kan vinnas genom erläggande av årsavgiften, f.n. 100 kronor, till sällskapets postgirokonto 439 25 05-6. Privatpersoner kan vinna ständigt medlemskap genom erläggande av en engångssumma motsvarande tio gånger aktuell årsavgift, dvs. f.n. 1 000 kronor. Medlemmarna erhåller tidskriften *Oknytt* och medlemsboken *Tre kulturer*.

Omslagsbilden visar en same som dyrkar sin seite. Efter Johannes Schefferus' *Laponia* 1673.

Laseroriginal från Gigraf
Tryckt av Goterna, Kungälv 1990
ISSN 0349-1706
Johan Nordlander-sällskapet, Umeå 1990

SVEN GAUNITZ

Lokalhistoria och bygdekrönika — behövs de?

Inledning

Grunden till vår historieuppfattning har vi i vår livserfarenhet. Vi bygger den på vad vi sett och hört, och på vad vi hört berättas. Den skrivna historien ger den en ny dimension. Historieboken hjälper oss att minnas, och den sträcker ut vårt minne långt bortom de muntliga berättelsernas manna- och kvinnominne. Det mesta av vår samhällskunskap — av vår samhällsorientering och historierorientering — får vi nuförtiden genom massmedia. Det är en ny berättarteknik och en helt ny värld, som slår emot oss. En hel värld, ett globalt perspektiv. Hur skall detta påverka vår syn på lokal historia?

De här tankarna ligger bakom min artikel. Jag vill ställa några frågor och besvara dem så gott det går. Jag hoppas att de skall väcka debatt. Behövs lokalhistorien fortfarande? Behöver den förändras?

Frågorna känns särskilt aktuella, eftersom jag varit ganska kritisk i ett par recensioner av lokalhistoriska arbeten. Jag vill försöka precisera, vad jag hade önskat mig. Självklart utgår jag från min erfarenhet som lärare i ekonomisk historia. Därifrån har jag fått en referens-

ram — kursböckerna och facklitteraturen, en inriktning — på ekonomiska och sociala förhållanden och en publik — eleverna. Det är en stor fördel att få arbeta med det som man är intresserad av, och jag vet att de flesta hembygdsforskare inte är lika gynnade.

Lokalhistoria i dag

Det problem som de nya perspektiven ställer oss inför är inte så enkelt som att intresset för lokal historia har minskat på sistone. Tvärtom. Det finns, och det används i bestämda syften. Man kan skilja ut åtminstone tre grupper med var sin inriktning:

1. De författare som söker sin identitet. Här finner vi många av de genuina hembygdsforskarna, som förenar drömmen om konstnärligt skapande med sin personliga historieerfarenhet.
2. De som vill skapa nya identiteter. Hit vill jag räkna två ideologiskt så skilda företeelser som "gräv där du står"-rörelsen och den "lokala mobiliserings"-rörelsen. Den senare känner vi främst från nedläggningshotade orter och industrier.
3. De forskare som använder historiska fakta som instrument för att lösa vetenskapliga problem. Det kan exemplifieras med nationalekonomins försök att bryta isoleringen mellan makroteori och mikroteori, dvs. de sedan mellankrigstiden åtskilda teorierna om samhällets hela ekonomi respektive företagets och hushållens ekonomi. Samma strävan finns i andra vetenskaper. Politiskt känns den igen i den för inte så länge sedan intensiva diskussionen om förhållandet mellan "storsamhället" och "lokalsamhället".

Som vi ser kan syftet med att arbeta med lokalhistoria sträcka sig från individuellt självförverkligande till abstrakt teoriskapande, och däremellan kan vi finna starka inslag av propaganda. Mycket är kontroversiellt, och det kan vara svårt att se hur de olika användningsområdena hänger ihop. Det är långtifrån självklart att de resulterar i rapporter eller böcker.

Globalt och lokalt

När vi konstaterat, att det faktiskt finns ett stort intresse för att använda lokalhistorien för att påverka dagens människor, måste vi fråga oss vilken roll de nya, globala perspektiven spelar och hur vi kan ta vara på dem. Jag menar att den lokala miljön ger oss möjligheten att gå på djupet med både nutid och historia. Den erbjuder oss konkret, praktisk historia, som vi kan ta ställning till och själva vårda. Den ökar vår insikt om hur samhället fungerar och hur människor reagerar, och därmed blir vi också bättre rustade att förstå den information som vi får om omvärlden. Historisk förståelse på djupet och kritisk granskning anser jag vara de viktigaste lärdomar vi kan dra av den lokala historien.

Tanken att historien kan fungera som kitt i grupp-egoismens namn, skapa nya identiteter och över huvud taget verka som samhällskraft är både lockande och skrämmande. Här måste vi sträva efter kritiska perspektiv, både i stort och smått. Mycket ont har rättfärdigats med hänvisning till historien, även på hemmaplan. Men om vi tror på att historien kan vara till nytta kan vi inte begära att den skall vara obefläckad. Det är den inte.

För lokalhistorikern gäller det att finna kopplingar

mellan vad som sker globalt och lokalt, att göra historiska paralleller, men utan att för den skull tro, att den gångna tidens lösningar här hemma hos oss skulle kunna hjälpa dem därute i världen direkt. Vår missväxt då är inte deras torka nu. Vår lungsot då är inte vår aids nu. Men *vi* kan lära oss att förstå genom att se hur de våra och deras samhällen, kungar och regeringar reagerade då. Jag kan inte nog kraftigt betona, att även vi som inte blandar oss i dagsdebatten främst studerar historia för vår egen skull. Det skall vi ha i minnet, när vi skriver den!

På ett mycket allmänt plan kan den historiska kunskapen användas för att ge perspektiv på samtida problem. Ett exempel: Ytligt sett är likheterna mellan Amazonas och Norrlands urskogar — de sistnämnda i gången tid — inte så stora. Men de ekonomiska formerna för deras exploatering, uppmätning, kontraktsformer och statlig intervention, är ganska likartade. När rättsreglerna som här faktiskt liknar varandra över långa historiska skeden, bör man ta tillfället i akt och studera dem och deras inverkan på människor och skog. Hur slog dessa regler här? Hur slår de där? Finns det paralleller till dem hos oss i nutiden? Det är varken rummet eller tiden som är gemensam i ett fall som detta, utan det är samhällets arrangemang för att utnyttja en naturtillgång. Ofta är det just sådana abstrakta sammanhang som historien uppenbarar. Att göra dem levande på det konkreta planet är en lockande uppgift för lokalhistorikern.

Lokalthistorikerns dilemma: det historiska perspektivet och källorna

Vad jag nu har sagt gör det naturligt för mig att gå över till några synpunkter på vad jag anser vara kärnan i den lokala historieforskningen, nämligen att ta fram grundmaterialet till en lokal historia, som kan leda till nya tolkningar och ny förståelse, och att skriva ned en analys av förloppet. När vi vet mer om hur detta skall ske, kan vi finna referenspunkter som är värdefulla också för allt annat historiearbete.

En bra bok skall ha ett enhetligt tema och en vision. Den skall belysa sitt tema ur olika aspekter, ta fram fakta, göra jämförelser och på alla sätt bygga under de orsaksförlopp som skildras. Direkt och indirekt skall jämförelsen även inbegripa läsarnas erfarenhetsvärld och framställa historiska bilder och förlopp, som läsarna känner igen men kan distansera sig ifrån på det sätt som en djupare historiekunskap gör möjligt.

Den kritik som jag nämnde i inledningen riktade sig mot författare, som skrivit stora och väl genomförda arbeten om lokal historia. Den gällde just det faktum som jag nyss har argumenterat kring, nämligen att de varit alltför begränsade i sin horisont. Jag ställde kravet att de skulle ge en utblick mot det historiska förloppet i län, land och värld. Och inte nog med det, de skall också välja fakta med hänsyn till detta. Kritiken har också gällt deras bundenhet vid källmaterialet. Jag hävdade, att källorna i sig själva är ointressanta, så snart de inte kan användas för att belägga, styrka och — möjligen — konkretisera analysen. Detta är krav som heter duga. De ställer verkligen lokalthistorikern, och i synnerhet amatören med det stora intresset och den begränsade fritiden,

inför ett dilemma. Redan att ta fram källmaterialet och granska det med kritiska ögon tar mycket tid, och det är i sig självt en forskarprestation, som det känns lockande att redovisa. Därför stannar många vid det. Att föra arbetet vidare till en färdig syntes, som relateras till andra historiska skeenden skulle kräva fördubblade ansträngningar och kanske göra det omöjligt. Många drar sig säkert för att publicera vad de uppfattar som egna funderingar bredvid de förment objektiva källorna. Jag tror att många historieskrivare känner igen problemet och har provat på det. Ett sätt att råda bot på det kunde vara att bredda den lokala historiekunskapen, bland annat med hjälp av väldokumenterade handböcker.

De konkreta problemen: tidsperspektivet och referensramen

Antingen vill vi skriva brett och täcka in "hela" historien, eller också väljer vi ut en intressant del. I båda fallen menar jag att man skall starta med att försöka skaffa sig en helhetsbild: Vilken tid och vilket rum kan bygdens historia placeras in i? Vad som var bygd på Gustav Vasas tid är sannolikt inte detsamma som nu, och de ämnesområden som då var centrala är det knappast längre. Vi måste veta vad som varit viktigt och hur olika delar kan hänga samman.

En andra viktig utgångspunkt är, att vi skall försöka se historien utifrån dåtidsperspektivet: en handling måste bedömas efter de förutsättningar som rådde då den gjordes och likaså ett skeende. I en artikel nyligen (publicerad i *Historisk tidskrift* 1989:1) har Göran B. Nilsson kallat detta att skriva "framlänges historia". Där talar

han också för att historikerna skall koncentrera sig på skeendena, inte på de ting och de konstprodukter, som vi människor skapat under en viss epok.

Min egen erfarenhet säger mig, att författarnas historieuppfattning spelar stor roll. Det verkar dagens studenter ta med ro, men för tjugo år sedan var det ett stort ståhej om detta. Problemet är värt att uppmärksammas också bland hembygdshistorikerna. Varifrån har redaktionskommittén för den tillämnade kommunhistoriken och de icke professionella medarbetarna fått sin historiekunskap, och sin bild av samhället, sitt eget och storsamhället? Skall vi gissa på skolan: historieämnet i sig, och skolämnena över huvud taget? Detta är ganska troligt, precis som det är troligt att någon eller några lärare sitter med i historiekommittén och också är författare. Varför inte försöka få ett större engagemang av fackhistoriker i lokala historiekommittéer och av amatörer i de lokalhistoriska forskningscentra som nu byggs upp?

För att anknyta till de ord som jag inledde med: Vi hämtar vår historiebild ur våra historieböcker och ur vår erfarenhet. Vardagserfarenheten av hembygden och vanlig människokunskap räcker en bit, och den är nog en nödvändig förutsättning. Historieböckerna ger bredden och sammanhanget. Därför är de oerhört viktiga för lokalhistorikern. Ibland spelas deras roll av skönlitterära författare, ibland av journalister med kulturartiklar. Vardagserfarenheten styr både inriktningen på arbetet och tolkningsmöjligheterna. Det tema eller de temata som vi väljer skall vara hämtade från bygdens aktuella erfarenhet. Tolkningar av enskilda handlingar likaväl som av hur människor hanterar sina livsvillkor i stort — t.ex. sett ur ett ekologiskt perspektiv! — kan inte vara annat

än allmängiltiga och schablonartade. Vi kan dock förfina dem utifrån vår egen erfarenhet.

Ekonomisk och social historia som lokalhistoriskt tema

Hur skall vi då skriva lokal historia? Svaret beror naturligtvis på vilket tema man väljer. Så snart som vi lämnar det individuella och väljer att skriva om samhället, om socknen, byn eller kommunen, måste vi medvetet välja metoder som är lämpade för det. Här menar jag, att det globala medvetandet skall påverka oss. Vi skall sträva efter att skriva om det lokala skeendet i ett större perspektiv. Vi behöver inte upprepa den kunskap som vi vet att läsarna har om världen, utan vi skall använda den som referens när vi skriver om det lokala.

Det är också viktigt att vi ser till den lokala helheten. Den rymmer en stor spänning, som vi inte får fram genom att bara stapla en hop fakta på varandra. Därför skall vår historiebok belysa bygdens struktur och dess förändring. Den måste nämligen ta vara på det dynamiska elementet i historien: liv är förändring, och historien är en skildring av livet och dess villkor — i en viss bygd, under en viss tidsperiod.

Det är svårt att se hur en lokal historia skulle kunna gå förbi bygdens materiella villkor. Befolkning och näringsliv brukar vara lika givna som geologi och arkeologi. Varför inte då göra en dygd av detta och ställa dem mitt i framställningen: befolkningen i samspel med bygdens resurser? När folkmängden ökade, behövdes mer mat. Kom den från nyodling, eller indirekt från inkomsterna av ett nytt brukssamhälle eller sjukhus? Svårare än

så behöver inte det materiella perspektivet göras. Det är konkret, och det går att ställa frågor och ordna in information där problemen hopar sig och där informationen finns. Inte minst det sistnämnda är viktigt. Vi kan utnyttja de källor som vi har, och om källor saknas för en tid, eller frågeställningarna framstår som mindre viktiga under en tidsperiod, kan vi lämna dem åsido med en enkel markering.¹

Viktigt för den historiska forskningen är att kunna visa, hur förlopp som kan iakttas i storsamhället återverkar på lokalsamhället. Här finns en klar teoriansknytning, som vi kan använda i vår analys.

När vi som här kommer in på orsaksfrågorna stöter vi snart på olika synsätt. Vi kan välja att studera, hur långvariga förlopp i storsamhället blir synliga och mogna och därmed föranleder politiska beslut. Både den bakomliggande processen och beslutet får återverkningar i lokalsamhället. Vi kan också vända på saken och betrakta besluten som styrande över samhällsprocessen. Då blir det i stället politiken som vi skall analysera tillsammans med deras återverkningar, både i storsamhället och lokalsamhället. Det är två olika historieuppfattningar.

Det finns en tredje, mera pragmatisk. Enligt den skall vi koncentrera oss på hur besluten sker. Besluten och beslutsprocessen blir ett mellanled som hjälper oss att fånga upp ett djupare skeende. Det ligger dock alltid en frestelse i att låta den historiska skildringen bäras fram av enskilda händelser och personliga relationer. Historieförfattarens arbetssätt får här lätt teoretiska konsekvenser. Säg mig den författare som vill förstöra en god historia! Det är också lätt och tacksamt att hänvisa till personliga relationer mellan beslutsfattare i storsamhället och i lokalsamhället, eller rent av med beslutstagare där.

Önskvärt är att kunna följa samma temata under längre perioder. Därför, och just därför, behöver vi en förståelse för vad som ligger bakom vardagshändelserna — alltså för de historiska processerna. Jag kan tänka mig denna förståelse lekmanmässigt konkret, t.ex. grundad på generationers iakttagelser av mänskligt beteende. Den kan också vara fackmannamässigt abstrakt, formad i kategorier som arbetet som produktionsfaktor, som maktutövning, som sedliga kategorier av typen protestantismens etik eller civilisationens anda.

Både författarna och läsarna, men i synnerhet författarna, måste vara välorienterade. De skall ha överblick över historiska skeenden och känna till hur de används i samtidsdebatten.

Detta leder till slutsatsen, att både lokalhistorikerna och deras läsare behöver förbättra sin allmänhistoriska kunskap. Detta gäller också den kritiska historieforskningens metoder, och därför är det viktigt att lokalhistoriker fortsätter sitt arbete på dokumentation av förlopp och fakta.

Vad jag förstår har dagens globala orientering skapat förutsättningar för ett större och bredare intresse för lokal historia. Läsarna kan mer och har bättre referenspunkter än tidigare. Och till skillnad från massmediernas många snarlika konstprodukter med historiska motiv har lokalhistorien en konkret förankring i vardagslivet. Det är en stor fördel, som alla vi med ett genuint historiskt intresse måste utnyttja för att aktivera människors historiekunskaper och väcka deras egen historiska nyfikenhet.

Förslag till förbättringar

Till sist några konkreta förslag som skulle kunna underlätta arbetet på riktigt bra lokalhistoria. Vi behöver:

1. Utbilda historieintresserade, både skrivare och läsare.
2. Skapa regionala historieböcker. De skall innehålla synteser och långtidsperspektiv, samtidigt som de ger basfakta. Ett slags analytiska uppslagsböcker!
3. Registrera de lokalhistoriska arbetena, t.ex. så som sker i sista dubbelnumret av Oknytt varje år.
4. Utnyttja den nya enkla men effektiva tryckeritekniken för att publicera lokalhistoriska arbeten och källor och därmed göra dem tillgängliga för många.
5. Sätta upp som mål att vidga perspektivet bakåt i dagens kommunanalyser. För byråkrater och politiker tycks historien börja på 1970-talet. Det råkar vara samtidigt som de moderna databaserna startade!

Jag anser alltså att lokalhistorien behövs och att vi alla, lekmän och fackmän, står inför nya spännande uppgifter. Till exempel i arbetet på den historia framlänges som Göran B. Nilsson förespråkar. Visst har amatörerna med sin ofta djupa lokala förankring särskilt stora möjligheter att leva sig in i ortens villkor och enskilda personers handlande?

Detta är mina förslag till förbättringar av våra arbetsvillkor. Vad anser läsarna?

Not

1. Utförliga exempel på hur jag tänker mig en sådan analys finns i en liten skrift, "Mänskan i teknikens grepp" som kan erhållas till självkostnadspris från mig under adress Institutionen för ekonomisk historia, 901 87 Umeå.

LEIF GRUNDBERG

Västerarnäs

En medeltida by i historiska källor och tradition

Inledning

Bakgrunden till denna artikel är de pågående arkeologiska undersökningarna av bebyggelse lämningar (Raä 2, Arnäs sn) på Arnäsbacken, Arnäs socken, norra Ångermanland. På denna plats ligger Sveriges nordligaste höggravfält från järnåldern (Raä 1 och 3, Arnäs sn), närmare bestämt strax väster om Arnäs sockenkyrka (fig. 1). Utgrävningarna ingår i ett projekt rörande "den äldre bebyggelsekontinuiteten i Ångermanland", som bedrivs vid Institutionen för arkeologi vid Umeå universitet under ledning av Per Ramqvist (Ramqvist 1989).

I närheten av gravfältet påträffades redan år 1858 två ovala spännbucklor,¹ brända ben m.m. av torparen Erik Lundqvist (SMH inv. nr 2527). Detta fynd var måhända en av anledningarna till att kaptenlöjtnanten Oscar Fredrik Kreüger vid Kungl. flottan den 28 augusti 1860 begärde och erhöll tillstånd från Kungl. Vitterhets- Historie- och Antikvitets Akademien att få "öppna några ätthögar" vid Arnäs kyrka och hembjuda eventuella fynd till akademien. Inga andra högar fick dock enligt tillståndet öppnas än de som "af en eller annan orsak blifvit skadade". Vidare anmodades Kreüger att inlämna rapport över undersökning-

en (Arnäs sn, Kyrkan, Antikvarisk-topografiska arkivet; Akademiens protokoll 1860 § 276, ATA). Någon sådan är inte känd, men år 1878 eller något senare antecknade J. Arnellsson, f. 1834, följande om gravhögarna på Arnäsbacken: "Några der utaf har i Sednare tider blifvit uppkastade då dett fans stenurnor och ben samt andra små saker men ej Något med värde" (Arnellsson 1878:35).

Föreliggande uppsats skall emellertid varken behandla själva gravfältet, den antikvariska historien eller de pågående utgrävningarna. Istället riktas intresset mot de historiska källornas upplysningar om byn Västerarnäs på Arnäsbacken, samt den folkliga traditionens uppgifter om platsen. Artikeln syftar till att framhäva vikten av en tvärvetenskaplig utgångspunkt vid studier av norrländsk medeltid.

Skriftliga källor från medeltiden är ytterst sällsynta vad gäller norra Ångermanland, och är i förekommande fall ofta svårtolkade. Lyckligtvis finns dock en senmedeltida notis bevarad, som har stor betydelse för kännedomen om Västerarnäs historia. Först från och med 1540-talet gör det bevarade källmaterialet det möjligt att närmare studera bebyggelsens utbredning och förändring i området. 1500-talskällornas skattemässiga bakgrund innebär dock att uppgifterna i dem är av utpräglad katedral karaktär, och således något torftiga. Under 1600-talet blir källorna betydligt rikare och mer varierade, med exempelvis domböcker och kartor.

Den rent historiska framställningen i denna artikel har begränsats till tiden före 1700-talet, eftersom senare uppgifter inte har ansetts ha större betydelse för dess syfte. Att aktivitet förekommit på platsen även under senare århundraden framgår emellertid inte minst av utgrävningarna.

Figur 1. Del av gravfältet Raä 1, Arnäs sn, på Arnäsbacken, sett från VSV. Foto: Leif Grundberg.

Avsnittet om traditionsmaterialet bygger endast på uppteckningsmaterial ur Nordiska museets folkminnes-samling (Hammarstedska arkivet) insamlat under 1910- och 1920-talet, samt anteckningar i Örnsköldsviks mu-seums arkiv. Ytterligare uppgifter kan således finnas exempelvis i Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala (ULMA) eller Läns museet-Murbergets arkiv i Härnösand.

Senmedeltiden

Västerarnäs omnämns första gången i skrift i ett dom-brev (donationsbrev) från år 1492, då ärkebiskop Jakob Ulfsson i Uppsala S:t Laurentii dag (10/8) fastslog att kyrkoherden i Arnäs och dennes efterkommande hädan-efter skulle "niuta oc beholla westra arnes". Detta brev

Figur 2. Avskrift av donationsbrev rörande Västerarnäs år 1492, utanpå ett missale från 1300-talet (Avtagna pergamentomslag, Ångermanland 1570:1, RA). Foto: Leif Grundberg.

är emellertid inte bevarat i original, utan endast i en ytterst svårtydd avskrift utanpå delar av ett 1300-talsmissale (mässbok) i pergament (fig. 2). Dessa sex pergamentblad utgjorde omslag till fogden Hans Anderssons räkenskap över årliga räntan i Ångermanland år 1570 (Landskapshandl., Ångermanland, Kammararkivet), men är numera avtagna och förvaras i Riksarkivets serie Avtagna pergamentomslag (Ångermanland 1570:1). Denna tidiga och intressanta notis har undgått tidigare forskning, trots att sedermera riksbibliotekarie Collijn (1914:20–21) — som först uppmärksammade anteckningen — publicerade en avskrift redan på 1910-talet, om än i annat syfte. Först 1986 omnämns avskriften av Fritz (1986:111–112), dock utan hänvisning till Collijn. Uppgifterna i anteckningen och dess innebörd har inte tidigare behandlats.

Med den kunskap vi besitter om Västerarnäs i senare tid (se avsnittet nedan om 1600-talet och traditionen), är det uppenbart att det "westra arnes" som omnämns

1492 bland annat motsvarar området med bebyggelse som nu är föremål för utgrävning, alltså den så kallade Arnäsbacken. Donationen ifråga torde, som brukligt var, framför allt ha gällt åker- och ängsmark. Tyvärr framgår inte exakt hur mycket jord det var fråga om, men anteckningen "niuta oc beholla westra arnes" antyder att det rör sig om hela byn. Detta i sin tur innebär med all sannolikhet att en eventuell tidigare bebyggelse på platsen låg öde vid nämnda tidpunkt (1492). Vidare torde kunna slutas att Västerarnäs inte varit platsen för den medeltida prästgården, vilket Westerdahl (1985:153) föreslagit.

Nyare tidens början

Nästa gång Västerarnäs omtalas i skrift är i 1542 års jordbok (Landskapshandl., Ångermanland 1542:3, KA), den så kallade årliga räntan. Dåvarande kyrkoherden i Arnäs, herr Lars, uppges där i en särskild förteckning över kronojord i Ångermanland arrendera sju seland² i Västerarnäs, tio i Hola och elva i Överön. På samma sätt uppges kronojord i Västerarnäs varje år in på 1610-talet vara brukad av kyrkans män i Arnäs.

Kronojorden i Västerarnäs tillhörde kategorin avradjordar. Dessa var ursprungligen (före reduktionen) kyrkojordar, vilka mot avrad (arrende) brukades av prästerskapet.³ De indrogs till kronan vid reduktionen, men fick emot förhöjd avrad behållas av prästerna. I likhet med skattejorden betalades för dessa även skatte- och hästeståndspenningar.⁴ Av längderna framgår klart och tydligt att jordarna ifråga tidigare varit kyrkojord, som donerats till kyrkan av allmogen (Thulin 1906:XXIV–XXV). Västerarnäs räknades såsom *hel* av-

radsjord, och erlade därmed årligen (efter 1559) 2 1/2 öre per seland.

Under 1600-talets första årtionde erlades för de gamla avradsjordarna tidvis samma summa i skatt som för skattejordarna, men efter år 1612 blev alla räntefria och sedermera benämnda stomjordar (Thulin 1906:XXVIII).

Ovannämnde herr Lars var prost och kyrkoherde i Arnäs⁵ — sannolikt den förste protestantiske kyrkoherden i socknen — från 1539 till sin död år 1571 (Bygdén 1923:78; Sundin 1988). I denna egenskap brukade han också kronojorden i Västerarnäs i trettio år. Efterträda- ren, herr Olof (Olaus Sigfridi), var kyrkoherde i socknen 1571–1624. Under dennes tid nedbrann Arnäs prästgård inte mindre än två gånger, 1572 och 1612. Emeller- tid ägde han under en tid ett eget hemman i Trätte, nu- varande Täfteå (Bygdén 1923:78–79). Till yttermera visso har prästgården i Arnäs brunnit ytterligare två gång- er, nämligen 1636 och 1721 (Bygdén 1923:79, 84). Hu- ruvida prästgården i socknen före 1636 års brand låg på den nuvarande platsen är osäkert, även om detta förefal- ler sannolikt (fig. 3).

Förutom ovannämnda kronoavradsjord förekom även skattejord i Västerarnäs. Av 1500-talets jordeböcker (Landskapshandl., Ångermanland, KA) framgår att denna mark inte var bebyggd. Den brukades nämligen såsom "utjord" av bönder i andra byar, hade inget eget fiske etc. År 1544 upptas således sju seland jord i (Väs- ter)Arnäs under Mats Staffansson i Vike, året därefter sju seland i Västerarnäs under samma by. Åren 1546– 1547 ligger dessa sju seland under byn Västerbursjö, 1549 under Ravesta, och så vidare. Jorden redovisas såsom skatteseland i Västerarnäs i de kamerala handling- arnas "årliga ränta" in på 1610-talet. Från och med 1557

-
- Sundin, S. Z. 1988. Till frågan om Anzenius-släktens ursprung.
I: Oknytt 1-2/1988:15-17.
- Thulin, G. 1906. Redogörelse för de ecklesiastika boställena II.
Västernorrlands län. Stockholm.
- Westerdahl, Ch. 1985. Förhistoria nolaskogs. Fornlämningar och
fornfynd i Örnsköldsviks kommun. Örnsköldsvik.

BRITTA WENNSTEDT

Kultplatser i övre Norrlands kustland

Riksantikvarieämbetets (raä:s) pågående fornminnesinventering för den nya ekonomiska kartan i Västerbotten och Norrbotten har resulterat i en kraftig ökning av antalet kända fornlämningar i de berörda områdena. För den största ökningen svarar inte oväntat nyfynden av lämningar av kända fornlämningstyper. Från och med sommaren 1987 har emellertid en i kustlandet tidigare tämligen okänd fornlämningstyp kommit att uppmärksammas vid fornminnesinventeringen. I inledningskedet fick anläggningstypen gå under arbetsnamnet *junkeputt* efter en lokal i anslutning till berget Junkeputten i Råneå sn, Norrbottens län.

Junkeputtarna består av lagda stenkretsar av varierande storlek, ibland i kombination med andra anläggningstyper. Anläggningarna har en ålderdomlig karaktär. Det är främst stenkretsarnas lavtillväxt — vilken inte avviker från omgivningen — som varit vägledande vid bedömningen av anläggningarnas ålder. Gemensamt för de hittills kända lokalerna är, att de är belägna i områden som under lång tid inte nyttjats annat än för skogsbruk. Den uppenbart höga åldern har gjort junkeputtarna till självklara objekt för registrering i raä:s fornlämningsregister, trots att anläggningarnas funktion inte fastställts. Här föreslås, på basis av jämförelser med anläggningar av

likartad typ i lappmarken, att junkeputtarna fungerat såsom *kultplatser*.

Samiska kultplatser i lappmarken

I Ernst Mankers fundamentala arbete *Lapparnas heliga ställen* (1957) beskrivs de samiska kultplatsernas beskaffenhet. Ett av de mest karaktäristiska dragen hos kultplatser i lappmarken är att de är lokaliserade till i landskapet framträdande formationer. Det förefaller klart att valet av kultplats i allmänhet berott på de topografiska förhållandena, vilket inte utesluter att tillfälliga ödesdigra eller sällsamma händelser — olyckor, dödsfall, åsknedslag etc. — kunnat bestämma läget.

Man valde i allmänhet platser som var väl avgränsade från omgivningen genom sitt blotta läge, t.ex. holmar, ud-dar, raviner, rasbranter m.m. Ibland var själva platsen — fjälltoppen, klippan eller dylikt — föremål för kulturen, men för det mesta ägnades denna någon på platsen befintlig eller ditforslad märklig sten — *seite* — eller något träbeläte. Själva seiten kunde vidare vara kringgärdad av en horngård, en stenkrets eller en primitiv timring. Gudabilder av sten placerades vanligen direkt på marken, med eller utan risbädd, men för gudabilder av trä uppfördes i allmänhet ett slags lavar.

I Nordnorge förekommer ofta en offerplatstyp som består av en ringformig vall eller mur av stenar, kring en flat, ungefär kåtavid grop, och i dess mitt ett altarliknande stenkummel som tydligen utgjort sakralt centrum (Manker 1957:25 f., Simonsen 1982:572). I Mankers uppteckningar från Lappland finns likartade ringformiga anläggningar beskrivna: Vassitjåkka, Jukkasjärvi sn,

stor ringformig lapsk offerplats; Piedtjatjåikko, Gällivare sn, ringformiga stenläggningar med renhornslämningar; Soutojärvi, Gällivare sn, ett kring seiten uppfört stengärde; Vuoskemjaure, Gällivare sn, ett slags stensättning av stenar ställda runt en fördjupning; Bjöllåvatn, Arjeplogs sn, en gammal ringmur, byggd av stora och runda, löst sammanfogade stenar, en meter hög och fyra à fem meter i tvärsnitt; Kåbdespakte, Arjeplogs sn, altaret såg ut som en vanlig samisk eldstad, dock med flera stenar i en krets lagda över varandra; Tiirivaara, Gällivare sn, ett stort klippblock där man också haft eld inom en stenkrets. Stenkretsen ovanpå blocket skulle ha omfattat 12 stenar, omslutande en härd (1957:26, 169).

Användning av stenkretsar i form av ett slags labyrinter finns också belagd i en källa från 1700-talets början, likväl som i uppteckningar från 1930-talet (Kraft 1981: 13). I Carl von Linnés efterlämnade samlingar finns en skrift om samerna som förmodligen författats i Lule lappmark i 1700-talets början. I denna ingår en vers som handlar om samernas försök att skydda sig mot järvens härjningar med hjälp av en labyrint (Wiklund 1909:3 f., 27).

Wilfrassen kan så lätt af Lappen ej bli fången;
Ty som han mycket tär, så gör och onda ången,
Som går vtaf hans bak, at hundar ganska få
De rättelig hans spår för ond lucht hålla må.
Men lell har Lappen snält för denna tiufwen snåla,
Eij hielper at hans rygg med spegel månde pråla;
Ty Lappens *Labyrinth* som Bås vtstälder nämns
Gör at wilfrassen för sitt rövwerij der skäms.

Samisk magi i samband med stenkretsar nämns också i en rapport 1933 till Etnologiska undersökningen. Upp-

teckningen är gjord i Gällivare, Norrbotten, och här berättas att det, enligt tre gamla samers uppgifter, funnits labyrintfigurliknande stensättningar utlagda på platser där offer och kult brukat förekomma (Kraft 1981:14).

Samiska kultplatser i kustlandet

Sedan år 1984 bedriver raä sin fornminnesinventering med utgångspunkt i det då nyinrättade regionkontoret i Luleå. Hittills är det huvudsakligen områden i anslutning till den nutida eller forntida kusten som har inventerats.

Det var först 1987 som ett slags svårbedömda anläggningar kom att röna en större uppmärksamhet vid fornminnesinventeringen i Norrbotten och Västerbotten. Vid Gagsmark i norra Västerbotten påträffades på ett klapperstensfält på toppen av ett litet berg, 80 meter över havet, både gropar och märkliga stenkretsar. Lokalen var sedan tidigare känd både av ortsbefolkningen och av raä. Vid raä:s förstagångsinventering i området år 1956 hade anläggningarna rubricerats såsom *gravfält*. Här skulle finnas ca femton gravar.

Lokalen omfattar två gropar och tre stenkretsar. Den ena gropen är rund, 3 m i diameter och 0,3 m djup, den andra är oval, 2,5 x 1,5 m och även den 0,3 m djup. Runt kanten har de vallar som är 0,6–1 m breda och 0,1 m höga.

Två av stenkretsarna är ovala till formen och den tredje är rund. De ovala stenkretsarna är 5,5 x 4,5 m respektive 6 x 5 m och den runda stenkretsen är 7 m i diameter. De är byggda av 0,1–0,4 m stora stenar och består av 2–3 koncentriska cirklar. Den runda stenkretsen och

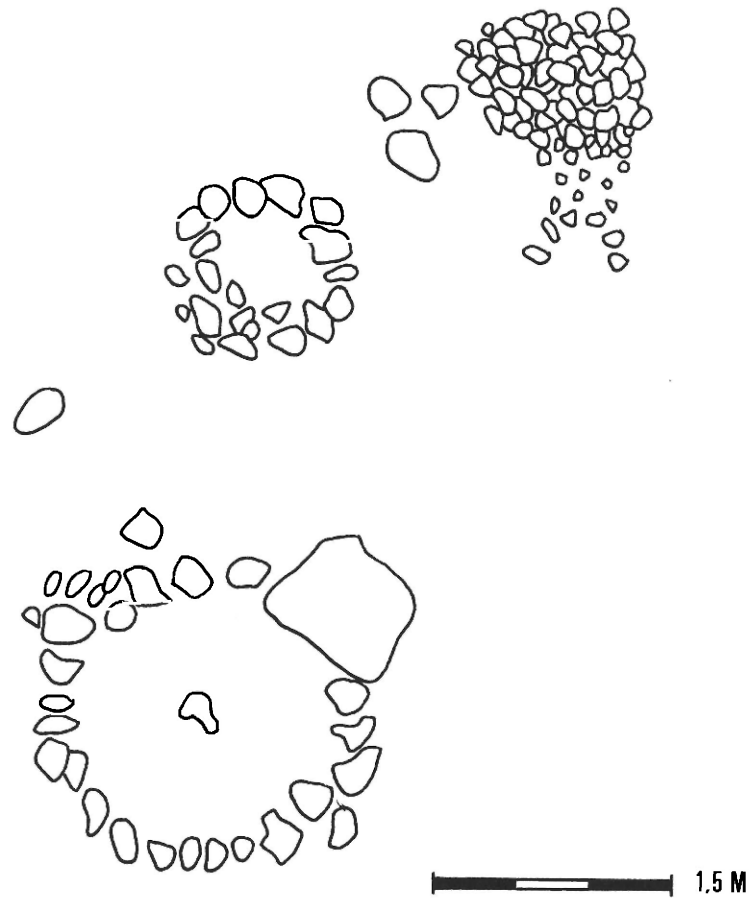
den mindre av de ovala stenkretsarna har båda en grop i mitten, 1-1,5 m i diameter och 0,1 m djup. Enligt uppgift från ortsbefolkningen skall platsen 1957 ha besökts av Ernst Manker, som då satte lämningarna i samband med samerna.

Fältsäsongen 1988 kom att bjuda på två nyfynd av stenkretsar av likartad karaktär som de i Gagsmark. Det ena gjordes i Jörns sn i norra Västerbotten, bara ca 4 mil från Gagsmark, och det andra i Råneå sn i Norrbotten.

Lokalen vid Blankselet i Jörns sn är belägen på hällmark 380 meter över havet och består av en stensamling och två stenkretsar (figur). Stensamlingen består av en smärre anhopning 0,1-0,4 m stora stenar. Den norra stenkretsen är i det närmaste oval, 1,2 x 1,1 m och byggd av 0,1-0,4 m stora stenar. Till form och storlek påminner den mycket om en härd, och det är möjligt att detta var dess primära funktion. Den södra stenkretsen är också den närmast oval till formen men betydligt större, 2,1 x 1,8 m, och byggd av 0,1-0,5 m stora stenar.

I den större stenkretsens mitt har tidigare en märkligt formad natursten varit placerad. Den togs från platsen i samband med skogsavverkning i början på 1960-talet och förvaras numera i det närbelägna Blankselet. Stenen antogs vara en seite, vilket gav upphov till namnet *Lapphällan*. Seiten ersattes vid hämtningstillfället med en annan, mindre sten, även den märkligt formad.

Den tredje junkeputtslokalen, i Råneå sn, är belägen på ett höglänt klapperstensfält, 175 meter över havet, i anslutning till berget Junkeputten. På klapperstensfältet finns 23 stenkretsar — 19 runda och fyra ovala. De runda stenkretsarna är 1,3-1,4 m i diameter och de ovala 1,3-2 x 1,3-1,4 m. Stenmaterialet varierar från 0,1 till 1 m i storlek.

Kultplatsen på Lapphällan, Jörns sn, Västerbotten. Skiss av författaren.

Själva namnet *Junkeputten* kan möjligen vara av intresse för förståelse av fornlämningslokalen. Att utreda dess betydelse ligger emellertid helt och hållet utanför förf.:s kompetensområde.

Uppteckningarnas stenkretsar och junkeputtarna

En jämförelse mellan de junkeputtslokaler som registrerats vid fornminnesinventeringen och uppteckningarnas stenkretsar visar att de förra samtliga har sina formmässiga pendanger i det etnologiska materialet.

Kultplatsernas belägenhet skiljer sig i någon mån från varandra. De hittills kända kultplatserna i kustlandet kan kanske inte mäta sig med dem i fjällen vad avser framträdande terrängformationer, men även junkeputtarna återfinns i markerade terränglägen på höjdryggar eller berg. Vidare förekommer junkeputtarna i utpräglat samiska kulturmiljöer där både det övriga fornlämningsbeståndet, ortnamnen och traditionsuppgifterna vittnar om samisk bosättning.

Det finns emellertid också skillnader mellan uppteckningarnas kultplatser och junkeputtarna, och det är främst avsaknaden av ben som är märkbar. Detta kan dock bero på en miss vid registreringen. Så länge kultplatsernas funktion inte säkert kunde bestämmas fanns inga omedelbara skäl för fornminnesinventerarna att leta efter ben i junkeputtarnas omgivning. En annan möjlig förklaring är att klapperstensfält och hällmark erbjuder dåliga bevaringsförhållanden för organiskt material. I detta sammanhang bör man också hålla i minnet att kultplatser har haft olika funktioner och att offerkulten

med olika medel ägnats olika ändamål. Mankers undersökningar i lappmarken visar att många offerriter inte resulterar i något benmaterial över huvud taget.

Kultplatserna i Byske och Råneå socknar saknar både seitar och uppgifter om sådana. Det finns åtminstone ett par förklaringar till detta förhållande. En möjlighet är att seitarna inte lämnades på platsen efter användning, utan togs med vid flyttningen. Bruket av sådana "mobila" seitar är välbelagt (jfr Manker 1957:35). En annan möjlighet är att seiten — precis som i fallet med kultplatsen i Jörns sn — flyttats därifrån i senare tid. En tredje möjlighet är att gudabilden varit av trä och sålunda inte bevarats.

Junkeputtar och andra offerplatser

Mycket få anläggningar som kan knytas till samiskt förkristet religionsutövande har påträffats i övre Norrlands kusttrakter. Utöver de tre offerplatserna av junkeputts-typ redovisar fornlämningsregistret över Norrbotten och nordligaste Västerbotten endast en säker offerplats. Den är belägen i Råneå sn, Norrbotten. Lokalen består av en offersten, ett fyra meter långt stenblock med naturliga urgröpningar på ena sidan, som ger blocket ett karaktäristiskt utseende. Under blocket påträffades ben under några flata stenar. Lokalen återfanns tack vare en traditionsuppgift, enligt vilken platsen utgör en samisk offerplats.

I Ålund, Byske sn, Västerbotten, har en förmodad seite registrerats, sekundärt placerad i en trädgård. Enligt uppgifterna i fornlämningsregistret tillvaratogs den i samband med ett brobygge över Sälgräskbäcken nära

Myrheden under 1930-talet. Sälgräskbäcken rinner ut i Byskeälven strax nedströms Blankselet, bara några kilometer från Lapphällan. I fornlämningsregistret finns inga närmare uppgifter om fyndplatsens läge eller beskaffenhet.

Anläggningar som liknar junkeputtar har registrerats även under tidigare inventeringssäsonger. En genomgång av fornlämningsregistret visar att åtminstone ytterligare fyra lokaler kan vara kultplatser. Dessa platser skulle behöva återbesökas för en ny bedömning.

Traditionsuppgifter om samiska offerplatser är inte ovanliga. Bland annat finns vid läns museerna en mängd uppgifter om "altarringar", "runda vallar" etc. där samerna enligt traditionen utövat sin kult (jfr även Isaksson 1961:57).

För närvarande är de kända kultplatserna så få att det är svårt att dra några långtgående slutsatser om deras funktion eller ålder. Genom ökande medvetenhet och kunskaper om denna "nya" fornlämningstyp i och med att rä:s andragångsinventering fortskrider i Norrbotten och Västerbotten kan man hoppas på att fler kultplatser blir registrerade. Fler fynd kan bidra till ökad förståelse av formerna för den förkristna religionens utövande i övre Norrlands kustland.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister över Norrbottens
och Västerbottens län
Norrbottnens museums arkiv
Västerbottens museums arkiv

Litteratur

- Isaksson, Olov, 1961. Två lapska kultplatser. I: Norrbotten 1969, s. 54-65.
- Kraft, John, 1981. Aldrig vilse i en labyrint. I: Norrbotten 1980-81, s. 7-16.
- Manker, Ernst, 1957. Lapparnas heliga ställen. Uppsala.
- Schefferus, Johannes, 1673. Lapponia, id est regionis Lapponum et gentis nova et verissima descriptio. (Utg. av Ernst Manker 1956.) Uppsala.
- Simonsen, Povl, 1982. Veidemann på Nordkalotten. Hefte 4: Jernalder og middelalder. (Institutt for samfunnsvitenskap. Universitetet i Tromsø. Stensilserie B, Historie, nr 21.) Tromsø.
- Wiklund, K. B. 1909. En rimkrönika om lapparna. I: Bidrag till kännedom om de svenska landsmälen ock svenskt folkliv 17:7. Uppsala, s. 1-34. [Omtryckt i: Berättelser om samerna i 1600-talets Sverige. Umeå 1983.]

OLAVI KORHONEN

Södra Norrbottens och norra Västerbottens samiska forskningsfält

Allmänt om ämnet

Med den nya forskning, som uppstått genom etableringen av skilda kulturämnen vid vårt nordliga universitet, har utforskningen av Norrlands forntid kunnat effektiviseras. Den gamla synen att "det nordsvenska" huvudsakligen stått i ett direkt och djupgående beroendeförhållande till "det syd- och mellansvenska" har modifierats. Det har under olika tider i Norrlands historia funnits starka inflytanden från både öster och väster. Samerna och de finsktalande i norr är ju levande bevis på de påtagliga östliga anknytningar, som vår norra landsdel har. Det som är av nordiskt ursprung har inte heller alltid kommit så direkt söderifrån, som snälltåget Nordpilen brukade komma om morgnarna i min barndom i Jörn. Mycket har via en kringgående rörelse kommit genom vårt östliga grannland och annat har banat sig väg över höjderna från väster.

I många avseenden har det samiska språket och den samiska kulturen blivit en depå för andligt och materiellt gods, som visar kontaktriktningar under skilda tider. Det gäller redan i förhållande till nordbor under

urnordisk tid och sedan till befolkningar med skiftande ärenden uppe i norr under århundradenas lopp. Att finna det som på olika sätt kan belysa historiska förhållanden och att därvid anknyta till rön i annan språk- eller kulturforskning, är en av uppgifterna för den samiska språkforskningen. Det tjänar utforskandet av Norrlands forntid och är ett sätt att ge samerna en historisk identitet.

Jag skall ge litet information om vilken forskning som det skulle röra sig om, men gör det här mycket översiktligt — inte olikt ett snälltåg som rusar genom terrängen. Många intressanta frågor är förenade med området kring Skellefteälven i dess sträckning från fjällen ned till kusten. Älven flyter genom två samiska områden som språkligt och kulturellt har stora olikheter och når sedan kusten med uteslutande svensk befolkning. Den närmaste samiska bosättningen ligger emellertid bara omkring tio mil från Skellefteå. Malå och Mausjaurs skogssamebyar (Manker 1968:98–112, 153–155), med bl.a. byn Stenbacken strax norr om Skellefteälven (inte långt från Glommersträsk), har fram till vår tid haft en samisk befolkning med kunskaper i språket och renskötsel av gammal karaktär.

Längre norrut, på södra sidan av Lule älv, har Udtja skogssameby en östlig undergrupp i Rödingsträsk. Där har visserligen språket nu dött ut, men renskötseln lever kvar och ryktet om de stora rentjurarna i området har nått vida omkring.

En stadigvarande samisk — och samisktalande — befolkning finns i det område, där Gällivare gränsar till Råne kommun. Här har de fria skogsområdena och myrlandena tidigare givit naturnäringarnas utövare möjlighet att verka, men förhållandena ändras nu snabbt. Man bör

vara medveten om att Råne och Kalix älv inte i någon högre grad befordrade färder med båt. Skellefteälven liksom Pite älv var med sina forsar inte heller goda samfärdselstråk och det fördröjde kolonisationen (Hoppe 1944:89). Ofta var det i stället någon samefamilj som bytte renskötseln mot gårdsbruk och blev den förste nybyggaren. Jag har för bara något år sedan sett en övergiven renmjölkningvall med rester av hässjestörrar, som vittnar om hur en mjölkningsskulturs hade bytts mot en annan. (Vallen ligger på Sarkagielas nära Gällivare Flakaberget.)

Det är på grund av de kolonisationshistoriska förhållandena inte märkligt, att vi just i områdena norr och söder om Skellefteälven finner en samiska (umesamiska), som har många ålderdomliga drag. Det gäller bl.a. ljudskicket med delvis bevarade tonande och tonlösa dentalspiranter ("läspljud", jfr motsvarande ljud i engelskan) och en formlära med mycket ursprungliga kasus- och personändelser. Den växling i ordens centrala del, som omfattar huvuddelen av det finska ordförrådet och så gott som alla ord i nordlig samiska, den s.k. stadieväxlingen, finns delvis även i umesamiskan. Korta vokaler i första stavelsen upphäver emellertid i vissa fall denna växling och former uppträder som ger hela språkvarianten en karaktär av övergångszon mellan nordligt och sydligt. I den egentliga sydsamiskan (i grova drag söder om Umeälven; jfr Hasselbrink 1981–85) finns ingen stadieväxling alls. Omljudsförhållandena har berett eleverna stort huvudbry i en distanskurs i umesamiska i Arvidsjaur under det läsår som gick. Nordligare samiska varianter ljud- och ändelseskick kan genom de sydligare målen ofta bli belysta på ett mycket effektivt sätt.

Umesamiskan har givetvis sitt namn av Ume lappmark

och begränsas i söder rätt väl av Umeälven. Det innebär att norra Tärna, Sorsele (med framför allt Ammarnäs), södra delen av Arjeplog, hela Arvidsjaur och Malå hör till umesamiskt område. Den har av tradition räknats till sydlig samiska i Sverige, trots de många nordliga dragen. Den nordliga gränsen för denna samiska variant följer först länsgränsen i fjällen och går sedan från Laisälven över mot Skellefteälven och Pite älv och följer därvid ungefär 66:e breddgraden. Den förhållandevis markanta språkliga skillnad som finns gentemot arjeplogssamiskan, som nära sammanhänger med lulesamiskan i Lule lappmark, har förbryllat forskare av facket. Man finner i samiskan inte paralleller till att en gränsszon sträcker sig snett över flera älvdalar på detta sätt.

Bergsland menar att den sydliga samiskans norra gräns kanske återspeglar den nordliga utsträckningen av ett samiskt område, som under någon period på ett utpräglat sätt dominerades av skandinaver, dock med skiftande framgång i konkurrens med finnar och kareler. Han föreslog i en artikel skriven för mer än tjugo år sedan, att språkliga, kulturella och historiska förhållanden i detta område borde göras till föremål för "collaboration between linguists, ethnologists, historians, and archæologists. The results of the future studies cannot be predicted. But it seems to be fairly certain that for more than thousand years the linguistically different social groups of northern Scandinavia have lived together in some sort of symbiosis, rather than as separate 'nations' with their 'independent' history." (Bergsland 1967:53.)

Låt mig peka på ett av många områden där studier av ett språkligt material kunde ske i samverkan.

Ortnamnen som forskningsobjekt

En del av den forskning som utförs av lokala forskare i Skellefteå har i demografiskt och annat källmaterial påvisat en intressant närvaro av samer i Stämmingsgården norr om staden. Ett förbryllande namn, som tolkats som åsyftande kvarnområdet på platsen, nämligen *Goktis*, anförs av Fahlgren (1952:98). Ulf Lundström har upptecknat namnet från muntlig tradition och det sades vid ett tillfälle ha det alternativa namnet *Lappstan*. Jag vill här visa hur man kan gå tillväga för att pröva hållbarheten av en sammanställning med ett samiskt ord. Det kan samtidigt bli en illustration till det mödosamma arbetet att väga argument för och emot en namnetymologi. Det vore bl.a. av värde att få Skellefteälvens namn belyst, vilket sedan länge lockat mig. Om man med tillbörlig säkerhet kunde identifiera eventuella finska eller samiska namn i Västerbottens kustland, skulle det kunna ge underlag för undersökningar av motsvarande namn i respektive språkområde. Resultat av en sådan metod har med framgång demonstrerats i fråga om Tornedalens kolonisation (Vahtola 1980; utförlig engelsk resumé och många kartor).

Om ingen annan naturlig namntydning finns kunde *Goktis* sammanställas med den samiska ordstam, som vi återfinner i ortnamnet *Kåbdalis*, nämligen *goabdes*, genitiv singularis, *goabddá* 'spåtrumma' (med lulesamiskt uttal och nuvarande stavning; jfr Grundström 1946-54:332 'trolltrumma'). Namnet *Kåbdalis* har en avledningsändelse (-*lis*) som fogats till böjningsstammen (genuin samisk uttalsform är *Goabddáalis*; -*á*- betecknar långt *a*-ljud). Vi finner ordet i umesamiskan (i norra Malå) i sammansättningen *guaps-gåb'dee* 'spåtrumma'

(Schlachter 1958:53 'Zaubertrommel'; med normaliserad stavning *guobas-gåbddie*), där förleden (jfr lulesamiskans *guobas*) är en beteckning för en trollkunnig kvinna (i undantagsfall man; Grundström 1946–54:276; Rydving 1987:193–194). Den samiska schamantrumans beteckning är enligt Lexicon Lapponicum (se Lindahl-Öhrling 1780) *kåbda* och *kåbdes*. Vid en inspelningsresa till Stenbacken för några år sedan frågade jag Jonas Jonsson, om han kände igen ordet *gåbdies* (lulesamiskt *-oa-* motsvarar här enkelvokalen *-å-*). Då drog han fram sitt flickur och sade, att det ordet var de gamles beteckning på en "fickrova". Den samiska termen är för övrigt ett arvord, vars motsvarighet i finskan är *kannus* med betydelse 'samisk spåtrumma' (SKES). Det finns ett problem i sammanställningen av *Goktis* och *gåbdies*, och det är konsonantismen (stamkonsonanten) i ordets centrala del. I umesamiskan, från vilken man i detta fall skall utgå, motsvaras andra dialekters *-kt-* av *-pt-* (i nuvarande stavning skrivet *-bd-* eller *-bdd-* som i lulesamiskan; jfr ovan). I samiska språkvarianter på svensk sida är inte den andra konsonantismen okänd, men man måste gå ända till tornesamiskt område (jfr konsonantismen i ordet 'bred' Lagercrantz 1939:313) för att finna ord som har *-kt-* (*-gd-*) i de ställningar då lule- och umesamiskan har *-pt-* (*-bd-*). Det finns faktiskt ett exempel på den ordstam som här intresserar oss från Karesuando. Namnet på fjällmassivet *Koag'tá-tsärrú* 'Kåvlatjärro' har ordet i fråga i sin förra del (Collinder 1964:92).

Några kontroller i det s.k. sydsamiska skriftspråkets litteratur (bl.a. i en text av Olaus Stephani Graan, född av samiska föräldrar och uppvuxen i Lycksele, d. 1690) visar samma konsonantism som i dagens umesamiska (t.ex. formen *tåbdept*, tredje person singularis presens

av ordet för 'bekänna'; Qvigstad 1947:38). Det är då intressant att se att den sedan länge utdöda samiskan i Kemi lappmark, som stod enarisamiskan nära (M. Korhonen 1979), har ljudskicket *tubdat* 'känna' (Wiklund 1914, Bergsland 1967:35), vilket står i kontrast till nord-samiskans *dovdat* 'känna' (stamkonsonanten *-mt-* i tidig urfinska har givit *-nt-* i finska, men kan i den sydligaste sydsamiskan ännu återfinnas som *-md-*; M. Korhonen 1981:186).

Om vi i ett skogssamiskt område norrut (vid Pite, Lule eller Kalix älv) hade haft ett belägg för det aktuella namnets konsonantism, hade man kunnat våga sig på en sammanställning. Det saknas så långt jag kan se. I de östliga delarna av Jokkmokk och Gällivare råder alternativet *-bd-* utan undantag (Collinder 1938:114). En lösning är alltså inte möjlig att nå på dessa vägar. En sammanställning kan inte göras med mindre än att man antar en förvanskning av det samiska namnets uttal av den svensktalande befolkningen. Dessutom förefaller det nödvändigt att anta en ellips (bortfall) av en efterled (*-klippa*, *-fors* el.dyl.), men av de exempel vi anförde stod första sammansättningsleden i genitiv. Även nominativ förekommer dock ofta, varför detta inte är något avgörande hinder.

Jag kunde här ha fortsatt med en studie av någon term ur det mycket intressanta ordförråd som har med de skogssamiska näringarna att göra i umesamiskt område. Att beskriva de samiska termerna i renmjölkningen (Ruong 1944, 1953), och jämföra dem med eventuella motsvarigheter i annan samiska, kan ge en inblick i områdets egenart (Korhonen 1983). Ett studium av ord eller grupper av ord, deras spridning och bakomliggande uppgifter om ordens anknytning till bl.a. näringsaktivitete-

ter (Korhonen 1982, 1989) kan vara givande. Allt detta kan belysa den stora frågan om vad som ligger bakom de mycket skiftande förhållandena i denna del av Sameland.

Varför delar sig syd och nord just här?

En antydning till svar gav Bergsland och i den norrländska forskningen har det under de senaste årtiondena i olika sammanhang visats, att det finns märkbara skillnader i nordligt och sydligt arkeologiskt material och folklig kultur. I vissa avseenden kan ett övergångsområde anas mellan norra Norrland och Mellannorrland (Baudou 1987:12-13, 20) och i andra åter kan det preciseras till en linje mellan Ångermanälven och Ume älv (Zachrisson 1987a:37). Att tidfästa när det ena eller andra området äger den största giltigheten som hinder för spridning av ett kulturdrag är en viktig uppgift (Zachrisson 1987b). I skelleftebygden finns tecken på en fördelning av nordliga och sydliga drag i folkliga traditioner (Fjellström 1987a, 1987b). I båda dessa typer av källmaterial (arkeologiskt och etnologiskt) kan, förutom vissa dateringar, även bedömningar göras av provenienser. Senast har Edlund (1988:118-132) visat på att det går en skiljelinje mellan gamla finska och nordiska ortnamn ungefär vid gränsen mellan Norrbotten och Västerbotten.

Den språkliga forskningen kan alltså, med egna metoder och med större eller mindre exakthet, arbeta med frågor av historisk art. Det bästa resultatet kan man dock nå om en samverkan sker enligt Bergslands modell. Få områden förefaller mig så lockande att ta itu med som just skelleftebygdens inland.

Litteratur

- Baudou, Evert, 1987, Samer och germaner i det förhistoriska Norrland. En kritisk översikt över tio års forskning. I: *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 14, 1987.
- Bergslund, Knut, 1967, Lapp dialectal groups and problems of history. I: *Lapps and Norsemen in Olden Times*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie A:26. Oslo.
- Collinder, Björn, 1938, Lautlehre des Waldlappischen Dialekts von Gällivare. *Mémoires de la Société Finno-ougrienne* LXXIV. Helsinki.
- Collinder, Björn, 1964, Ordbok till Sveriges lappska ortnamn. Kungl. ortnamnskommissionen. Uppsala.
- Edlund, Lars-Erik, 1988, Några maritima perspektiv på det bottniska ortnamnsförrådet samt aspekter på kulturgränser inom det norrländska området. I: *Det maritima kulturlandskapet kring Bottenviken*. Artiklar och studier från Bottenviksprojektet. Umeå.
- Fahlgren, Karl, 1952, Skellefte sockens historia, del 1. Uppsala.
- Fjellström, Phebe, 1987a, Älvdalskultur kring Bottenvikens nordligaste spets ur etnologiskt perspektiv. I: *Nordkalotten i en skiftande värld — kulturer utan gränser och stater över gränser*. *Studia historica septentrionalia* 14:2. Rovaniemi.
- Fjellström, Phebe, 1987b, Den nordsvenska kulturbarriären — en symbol för det mångkulturella Norrland. I: *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 14, 1987.
- Grundström, Harald, 1946-54, Lulelappsk ordbok. *Skrifter utgivna genom Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala*. Serie C:1. Uppsala.
- Hasselbrink, Gustav, 1981-85, Südlappisches Wörterbuch, Band I-III. *Schriften des Instituts für Dialektforschung und Volkskunde in Uppsala*. Serie C:4. Uppsala.
- Hoppe, Gunnar, 1944, Den äldsta fasta bosättningen i Norrbottens län. *Geographica* 15. Uppsala.
- Korhonen, Mikko, 1981, *Johdatus lapin kielen historiaan. Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia* 370. Helsinki.
- Korhonen, Mikko, 1979, Über die vorgeschichtlichen Beziehungen der Lappen und Ostseefinnen. I: *Fenno-ugrica Suecana*. *Tidskrift för finsk-ugrisk forskning i Sverige*. Uppsala.
- Korhonen, Olavi, 1983, Bindträd i samernas mjölkkningsgården. I: *Thule*. *Norrländsk kulturtidskrift* 5, 1983.
- Korhonen, Olavi, 1989, Ålderdomliga drag i sentida säljakt och

Sälfångstbeskattningen införs

Efter förfrågningar från fogden i Österbotten, Ragvald Halvardsson, beslöt Gustav Vasa den 26 mars 1550, att den sälfångande allmogen i Österbotten skulle erlägga någon lämplig skatt till kronan för denna fångst, alltefter dess avkastning. Skattens närmare utformning skulle sedan bestämmas efter förhandlingar mellan fogden och allmogen.³

Fogden och allmogen tycks dock inte ha kunnat komma överens i denna besvärliga fråga, utan österbottningarna sände tre ombud att uppvakta konungen i Vadstena. Av gammalt hade prästerskapet i tionde erhållit vart tionde lispund framställt tran. Nu övertygade Gustav Vasa, den 17 april samma år, de tre ombuden att gå med på, att den österbottniska allmogen skulle utgöra detta tionde till kronan istället, jämte var tionde hud av vuxna djur och vart tionde kutsinn.⁴ För att inte prästerskapet skulle bli helt lottlost, skulle de från vart skeppund tran erhålla 1/2 lispund, dvs. en fjrtiondedel.⁵

Året därpå beslöt konungen att sälskatt även skulle utgöras i vissa uppräknade socknar i Hälsingland, med motiveringen att de brukade sälskären var kronoallmänningar. Följaktligen förbjöd han också enskilda att utlega fångsträttigheterna på dessa skär.⁶ Utan att uttryckliga stadganden därom kunnat återfinnas förekom från 1550-talet beskattning av sälfångsten också i andra områden runt Bottniska viken, så även i Västerbotten.

Sälfångstens beskattning i Österbotten

När det nya kronotiondet av sälfångsten uppbars i Österbotten för första gången 1551, utgick det följdriktigt med vart tionde lispund tran, var tionde sälhud och vart tionde kutsinn. Men därtill avkrävdes något som kallades *hjälptran*, med 5 marker för varje lispund som uppbars i tionde. Detta hjälptran var tydligen den del som enligt Gustav Vasas beslut skulle erläggas till prästerskapet, men som nu likafullt uttogs av kronan. För varje skeppund tran skulle bonden alltså erlægga 2 1/2 lispund i kronotionde och hjälptran, sålunda en skattesats om 12,5 % på tranet och 10 % på skinn och hudar.⁷

Redan 1558 skedde en skattehöjning, så att därefter vart sjätte lispund eller marker tran jämte var sjätte sälhud och kutsinn skulle erläggas som kronans lott. Detta innebar en skattesats om 16,67 % på tran, skinn och hudar. Det innebar i realiteten även en ytterligare skatte-skärpning genom att skatten skulle beräknas efter lispundtal och markertal; den tidigare beräkningen efter enbart lispundtal hade inneburit att den del av tranet som inte uppgick till ett helt lispund undantogs.⁸

Genom Kungl. Maj:ts brev 5 mars 1566 stadgades, att skatten på sälhudar och kutsinn skulle avlösas med vadmal. Trots detta förekommer hud- och skinnuppbörd från Mustasaari detta år och i Pedersöre och Kalajoki året därpå, liksom i hela norra fögderiet 1568. Hela landskapet erhöll dock genom Kungl. Maj:ts brev 2 mars 1569 tillgift på skatten av sälhudar och kutsinn. Viss uppbörd av skinn och hudar skedde trots detta ändå i Mustasaari 1569 och 1570.⁹

Från och med 1595 överfördes Närpes socken beskattningsmässigt till Korsholms slottslän, dvs. Österbotten.

I sällskattelängderna framträder dock denna socken endast 1598, 1602 och 1603. Skattesatsen där utgjorde då endast 1/7 (14,3%). Då ingen från södra prosteriet på grund av rådande missväxt och svält kunde dra ut i fälän 1602, nedsattes från följande år skatten i detta område, på hertig Karls egen befallning, till 1/15 (6,7%).¹⁰

Normerna för sälfångstens beskattning i Österbotten 1551-1603 är översiktligt sammanställda i tabell 1.

Sälfångstens beskattning i Västerbotten

Kronobeskattningen av sälfångsten i Västerbotten tog sin början 1552. Från detta år är dock endast en klumpsumma uppburet skattesälspäck bevarat. Men året därpå framgår det, att sälfångsten beskattades dels så att det gamla sälspäckstiondet indragits till kronan, dels så att bönderna därtill erlade var nionde lispund eller marker (sedan tiondet avdragits) i skatt. Den sammanlagda skattesatsen utgjorde följaktligen 20 % av allt erhållet späck.¹¹

Från 1555 börjar ibland tiondespäck och skattespäck slås samman till en skattetitel i längderna. Från och med 1559 börjar skatten i Umeå utgå med vart femte lispund späck i tull och vart tionde i tionde. Denna skattesats infördes i Skellefteå, Lövånger och Bygdeå 1560, i Luleå och Piteå senast 1561 och i Kalix och Torneå 1562. Skattesatsen skulle då ha blivit 30 %, eller, om tullen borträknades innan tiondet beräknades, 28 %. En stickprovskontroll i skattelängden 1560, där hela den beskattade späckvikten ofta anges för varje fångstlag, visar att skattesatsen var 28 %.¹²

Redan 1562 började det uppträda diskrepanser i skat-

Tabell 1. Normerna för sälångstens beskattning i Österbotten 1551-1603.

År	Tran	Hudar och skinn
1551	12,5 %	10 %
1558	16,7 %	16,7 %
1566/1569	16,7 %	0 %
1603	6,7 % (södra prosteriet)	0 %
	16,7 % (norra prosteriet)	

tesystemet. Enligt den nyss etablerade skatteordningen skulle tiondet utgöra drygt hälften av tullen. Men i Skellefteå, Lövånger, Bygdeå och Umeå uppgick detta år tiondet inte till mer än ca 12 % av tullen, trots att skattelängdens rubrik sade, att vart femte lispund skulle utgå i tull och vart tionde i tionde. Det verkar som om tiondet utgått med drygt en tiondel av tullspäcket!¹³

Året därpå erlades i Lövånger tull och tionde enligt den etablerade skatteordningen, medan i Skellefteå, Bygdeå och Umeå tiondet endast uppgick till ca 11 % av tullen, trots att alla dessa fyra socknar var uppförda under samma skattebeskrivning i skattelängdens rubrik. Denna ordning fortsatte även 1564, då drygt en tiondel av tullspäcket erlades i tionde i Umeå, medan man i Skellefteå uppbar drygt en femtedel. Diskrepanserna fortsatte sedan i större och mindre grad i dessa socknar även under 1565, och 1566 tycks den etablerade skatteordningen ha övergivits i landskapets samtliga socknar. Tiondet beräknades därefter på tullspäcket, den nya skattesatsen blev alltså 22 %.¹⁴

Denna nya ordning fungerade fram till 1578. Då nedsattes skatten till att utgå med vart åttonde lispund och vart åttonde marker sälspäck i tull och tionde. Skattesatsen blev alltså 12,5 %, eller i det närmaste en halvering. Samtidigt infördes en stadgeskatt i Piteå, så att 27 1/2 lispund sälspäck skulle erläggas i stadga varje år, oavsett utfallet av sälfångsten.¹⁵

Året därpå, 1579, infördes stadgeskatt även i Luleå, med en stadga om 26 1/2 lispund. Av detta års utförligare längder framgår även, att socknarnas stadgeskatt var baserad på en viss stadga för varje sälgrund. Samtidigt framgår det, att uppbörden och redovisningen av sälskatten lagts på prästerskapet och ägde rum i samband med deras tionderedovisning.¹⁶

Stadgan i Piteå ökades 1584 med 1 lispund, men nedsattes 1587 till 23 1/2 lispund, 1593 till 21 1/2 lispund och 1595 till 20 1/2 lispund, för att året därpå åter höjas till 21 1/2 lispund. Stadgan i Luleå nedsattes 1592 till 25 1/2 lispund, 1593 till 24 1/2 lispund och 1594 till 23 1/2 lispund. En stadga om 16 lispund infördes i Skellefteå 1588, den höjdes året därpå till 20 lispund och 1594 ytterligare till 22 1/2 lispund. Dessa förändringar i stadgorna torde ha berott på att nya sälgrund tillkommit eller att några tagits ur bruk, utan att detta framgår av de högst summariska huvudräkenskaperna.¹⁷

Den på avkastningen grundade sälfångstbeskattningen upphörde efterhand i de övriga socknarna. År 1610 hade all sälskatt upphört, utom i stadgesocknarna Luleå, Piteå och Skellefteå. Dessa fick 1612 stadgan nedsatt till respektive 5 1/2, 8 och 9 lispund sälspäck.¹⁸

Normerna för sälfångstens beskattning i Västerbotten 1552-1610 anges översiktligt i tabell 2.

Tabell 2. Normerna för säl fångstens beskattning i Västerbotten 1552-1610.

År	Späck
1552	20 %
1559/1562	28 %
1562/1566	22 %
1578	12,5 %
1610	0 % (utom för stadgesocknarna)
1578	Stadgeskatt (Piteå)
1579	Stadgeskatt (Luleå)
1588	Stadgeskatt (Skellefteå)

Kronans intäkter

Kronans intäkter av säl fångstbeskattningen i Österbotten respektive Västerbotten redovisas i figur 1 och 2.

Det första man lägger märke till, är den stora skillnaden mellan de båda landskapen. Med hänsyn till att säl fångstskatten utgick i tran i Österbotten och det österbottniska lispundets vikt, så var kronans intäkter därifrån över tio gånger större än från Västerbotten.¹⁹ Denna skillnad berodde inte på olika skattesatser, utan på säl fångstens större avkastning i Österbotten.

Nils Friberg har noterat samma stora skillnad för införseln till Stockholm av säl fångstprodukter. Den västerbottniska handeln skedde med späck, inte med tran — liksom den västerbottniska skattepersedeln var späck och inte tran. Då denna produkt inte ingick i några större proportioner i den västerbottniska allmogens varuutbyte med Stockholm, drar Friberg slutsatsen att säl-

jakten vid 1500-talets mitt inte spelade någon större roll i landskapets näringsliv.²⁰

Även Helmer Tegengren har noterat skillnaden mellan Västerbotten och Österbotten vid denna tid och menar, att säl fångsten varit av helt underordnad betydelse i Västerbotten.²¹

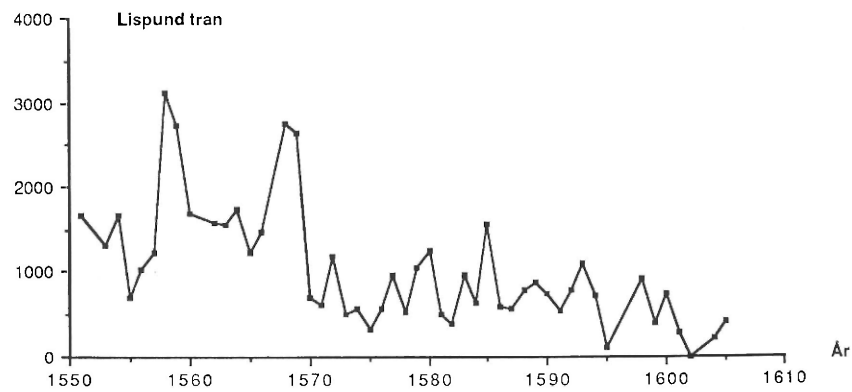
Det andra man kan lägga märke till i figurerna är den stora nedgången i skatteintäkterna i Österbotten från 1570. Även detta fenomen återspeglar fångstförhållandena. Nedgången har med all sannolikhet sin grund i "Lilla Istidens" markanta klimatförsämring, som i norra Skandinavien tycks ske från 1570-talet.²² Ett kallare klimat betyder att isen utbreder sig över en allt större yta av Östersjön och att isgränsen förskjuts allt längre söderut.²³

De största fångsterna gjordes då gråsälkolonier påträffades. Dessa ligger alltid vid isranden.²⁴ Gråsälen ynglar nämligen i dålig is utanför den sammanfrusna drivisen. Har då istäcket en stor utbredning, förskjuts yngelområdena utom räckhåll för de bottniska fångstmännen.

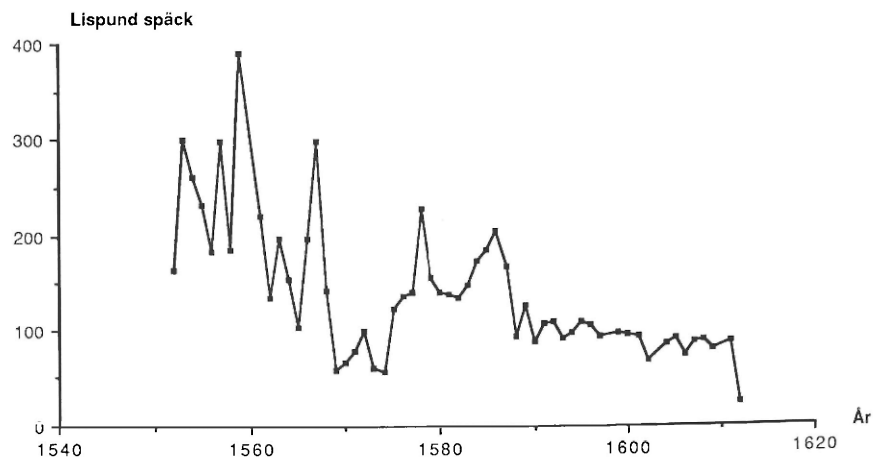
Som framgår av figur 2 fanns inte i Västerbotten samma nära samband mellan fångstens avkastning och klimatets förändring som i Österbotten. I Västerbotten företogs emellertid vid denna tid så gott som all fångst med nät på öppet vatten om hösten. Det betyder att bytet var vikaresäl med en helt annan ekologi än gråsälen.²⁵

Det tredje och sista som är värt att notera, är nedgången över tiden i skatteintäkterna från Västerbotten. Det reflekterar en företeelse som ofta återfinns i samband med de gamla in natura-skatterna, nämligen den med tiden avtagande avkastningen.

Strax efter att en ny skatt införs ger den stora intäkter och skattelängderna förs med exemplarisk noggrannhet.

Figur 1. Kronans intäkter av säl fångstbeskattningen i Österbotten 1551-1605. Källa: Fogderäkenskaper, Korsholms län, FRA.

Figur 2. Kronans intäkter av säl fångstbeskattningen i Västerbotten 1552-1612. Källa: Landskapshandlingar, Norrland, Västerbotten, SRA.

Allteftersom tiden lider minskar kronans intäkter, skatte- dragarna verkar finna nya utvägar för att slippa undan beskattningen, och fogdeskrivarna verkar allt mindre in- tresserade av skattelängdernas akribi. Karaktäristisk för denna utveckling är den överföring av uppbörden och re- dovisningen av sälfångstskatten till prästerskapet som skedde 1579. Skatteintäkterna förefaller nu vara så låga, att fogdarna inte bryr sig om att befatta sig med denna skatt. Betecknande är övergången till stadgeskatter i vis- sa socknar. Genom dessa skatter garanterades kronan i vart fall någon intäkt från denna näring. Slutligen är det ju också så, att det är enbart stadgesocknarna som ger någon avkastning.

Noter

- 1 Se Kvist, R., Sälffångstsätten i Österbotten, Västerbotten och Norrbotten 1551-1570. I: Oknytt 1-2/1988, s. 4-14.
- 2 Se Kvist, R., a.a., not 3.
- 3 Gustaf den förstes registratur I-XXIX. Stockholm 1861-1916, vol. XXI, s. 126-128.
- 4 Gustaf den förstes registratur, vol. XXI, s. 162-164. — Öster- bottningarnas ombud bestod av landsköpmannen och läns- mannen i Pedersöre, Hans Fordell d.ä. och hans kusiner Olof och Jöns Olofssöner. Förmodligen som en belöning för sin medgörlighet vid denna uppvaktning förlänades Hans Fordell klockarräntan i Pedersöre för år 1550, mot en avgift av 15 ungerska gyllen. Året därpå utnämndes han på en och sam- ma dag att vara fogde i Ångermanland och Medelpad samt häradshövding i Österbotten. (Se Anthoni, E., Släkten Fordell och dess släktförbindelser. Från slutet av medeltiden till omkr. 1600, i: Historisk Tidskrift för Finland 1963, s. 99-126.)
- 5 1 skeppund = 20 lispund, 1 lispund = 20 marker; 1 lispund i Österbotten kan ha varit 8,07 kg, 1 lispund i Västerbotten 6,87 kg.

- 6 Gustaf den förstes registratur, vol. XXII, s. 351-352.
- 7 Fogderäkenskaper, Korsholms län, 1554, FRA.
- 8 Fogderäkenskaper, 1558.
- 9 Fogderäkenskaper, 1566-1570.
- 10 Fogderäkenskaper, 1595-1603.
- 11 Landskapshandlingar, Norrland, Västerbotten, 1552, 1553, SRA.
- 12 Landskapshandlingar, 1559-1562.
- 13 Landskapshandlingar, 1562.
- 14 Landskapshandlingar, 1563-1566.
- 15 Landskapshandlingar, 1578.
- 16 Landskapshandlingar, 1579.
- 17 Landskapshandlingar, 1584, 1587-1589, 1592-1594, 1595, 1596.
- 18 Landskapshandlingar, 1612.
- 19 Enligt proportionen 1,45 viktenheter späck för att uppnå 1 viktenhet tran.
- 20 Friberg, N., Stockholm i bottniska farvatten, Stockholm 1983, s. 201 ff.
- 21 Tegengren, H., Fångstmän och amazoner. Säsongsflyttningar inom äldre jägar- och fiskarsamhällen. I: Norrbotten 1970, s. 125-126.
- 22 Bartholin, T., Dendrochronology in Sweden. I: Mörner, N.-A. & Karlén, W. (utg.), Climatic Changes on a Yearly to Millennial Basis, Dordrecht 1984, s. 261-262; Karlén, W., Dendrochronology, mass balance and glacier front fluctuations in Northern Sweden. I: Mörner, N.-A. & Karlén, W., a.a., s. 263-271.
- 23 Makkonen, L. et al., Long-term variations in some physical parameters of the Baltic Sea. I: Mörner, N.-A. & Karlén, W., a.a., s. 391-399.
- 24 Se Kvist, R., a.a., s. 9-10.
- 25 Se Kvist, R., a.a., s. 5-6.

KJELL LUNDHOLM

Nödåren på 1860-talet

Kring Carl Edquists romaner
Det stora nödåret och Mordängeln

”Tidigt på morgonen Midsommarsdagen ankom ändtli-
gen Ångaren 'Haparanda', efter ha varit 11 dygn på vä-
gen fr. Stockholm och deraf legat 5 à 6 dygn i Skellefteå,
hvarifrån han för drifts ej kunnat komma ut. Något mjöl
hitkom wisserrligen, men otillräckligt för de många behöf-
wande som flera dagar legat i staden, för att få några Lis-
pund.” Så skrev *Norrbottens Posten*, den lokala tidning-
en i Piteå, 29 juni 1867. Situationen var redan prekär.
De som väntade på sommarens första båt var svältande
norrbottningar. Vi talar nämligen om storsvagåret 1867.

De gångna månaderna hade varit illavarslande och senti-
da författare har kallat dem för Hungervåren. Samtidigt sä-
ger man att det bara var fråga om fem grader. Ett par vår-
månader var nämligen fem grader kallare än normalt. Det
utlöste hungersnöd i stora delar av Norrland. Den sena vå-
ren uttömde de reserver som fanns i ett jordbruk med
små marginaler att föda en växande befolkning. Talande
nog sägs samma vår att medan befolkningen i Arvidsjaur
var alldeles utan föda så klarade sig fjällsocknen Arjeplog
betydligt bättre. Där hade man renskötseln att lita till, där
fanns kött när skogsbyggarna saknade säd.

Sommaren kom och alla hoppades att nästa skörd
skulle rädda befolkningen från en kommande svältvinter.

Men allt var förgäves. Redan 31 augusti kunde samma *Norrbottens Posten* meddela om frostens härjningar: "Potates kålen uppgifwes wara på många ställen ganska hårdt nerfrusen till marken, på andra mindre: Uppåt fjellbyarne och i mer frostländta byar på nedre bygden är kornet delwis skadadt."

Ett nytt missväxtår kunde noteras. Norrlands befolkning var i fara. Den sena våren följdes av en tidig höst. Visst var man på högsta ort medveten om problemen. Redan i juni hade landshövdingen i Umeå begärt extra statsanslag för att skaffa fram utsädeskorn. Under hösten skapades undsättningskommittéer i Stockholm och Göteborg, ordnades konserter, basarer och auktioner för att samla in pengar. Så skedde även utomlands. Inte bara John Ericsson, propellerns uppfinnare, och sångfågeln Jenny Lind gav sitt bidrag. Även undsättningsspannmål skickades från Stockholm och Skåne.

En sådan tillförsel var en kapplöpning med tiden. Segelskutor eller nymodigheten ångfartyg hade svårt att klara hösttrafik, än mindre lämpade de sig för gång i is. En del fick haveri, andra blev fast i Härnösand, Ratan eller Bjuröklubb. Hästforor måste organiseras för den fortsatta transporten. Men då var man beroende av att vinterföret skulle ge framkomlighet. Norrland var ett väglöst land, utan järnvägsförbindelse, utan verkliga landtransporter sommartid. Nödåret var lika mycket en fråga om att klara transporter! Sverige var ett underutvecklat land, med isolerade bygder, överbefolkning och enbart ett begynnande industrisamhälle.

"I början av det här århundradet var det flera missväxtår. Året 1900 mognade inte kornet. Det var en kall sommar. I slutet på augusti hade kornet just börjat matas. Det dög dock till foder. På Jakkumus var toppen vit av

snö redan på Bartolomeus. Följande år 1901 var ovanligt torrt. Det blev dåliga skördar över lag. Sommarn lät vänta på sig mycket länge år 1902. Hela våren blåste en kall nordan. Man hoppades på att det skulle bli varmare efter midsommar, men det hoppet kom på skam." Detta berättas från nödåret 1902-03 sådant det lever på folkets läppar. Den som minns är en hemmansägare från Kangos i svenska Tornedalen. Detta var också inledningen till den vinter som gått till historien som kommittévintern, allt med hänsyftning på arbetet med att fördela de hjälpsändningar som kom den gången till ett mera lokalt drabbat område, Tornedalen och Lappland. Det bestående resultatet av nödvintern var att arbetsstugor skapades. Sådana kan kallas internat där de fattiga familjernas barn skulle få härbärge, undervisning, både i bokligt kunnande och i praktiska ting, samt, inte minst viktigt, färdighet i att använda svenska språket.

Med dessa två prov på missväxt, nödår och hjälparbete går vi till ett tredje exempel, nämligen hur folktraditionen har blivit litteratur, hur minnena har gestaltats.

"Morgonen den 29 juni 1914 voro min man och jag på järnvägsstationen i Köln för att ta Hamburgexpressen på väg hem till Sverige efter att ha tillbragt sex veckor på bröllopsresa i Schweiz och Italien. En folksamling, som alltjämt ökades, framför en anslagstavla i entrén, ådrog sig vår uppmärksamhet. Där läste vi den uppskakande nyheten om det föregående dag i Sarajevo förövade mordet på österrikiska tronföljaren och hans gemål." Det är Märta Edquist som i sin minnesbok *Från Kebnekaise till södra bergen* inleder med denna scen. De unga tu var på väg till Sverige och maken Carls nya arbetsplats. Han var ung kyrkoherde i Kiruna och dit flyttade de nygifta.

Här fick prästfrun möta en annan värld, en församling där både svenskt, finskt och samiskt möttes. Hon var också fascinerad av allt detta annorlunda, en extrem natur med starka årstidsväxlingar, ett rikt umgängesliv som medförde att många av dåtidens stora namn passerade, en församling som var ett gruvsamhälle liktydigt med ett "nybygge" där knappt några äldre fanns. Slutligen hade man en landsbygdsdel som bjöd på samer och nybyggare vilka levde nära naturen ungefär som missväxtårens skildrare har antytt. Men prästfrun Märta kunde med en viss stolthet skriva att nödåret 1902 hade gått Jukkasjärvi förbi. I detta föregångsland skötte man det sociala arbetet på annat sätt. Där uppammade man inte understödsanda och därför undanbad man sig insamlingen, initiativtagarna i Stockholm till förtret.

Som genom en underlig ödets skickelse blev kyrkoherden istället en skildrare av nödåren på 1860-talet. Visst kom familjen redan 1920 till Stockholm men litterärt följde minnen av fattigdom med i flyttningen. År 1926 utgav Carl Edquist *Det stora nödåret*, följande år fortsättningsdelen *Mordängeln*.

Återigen en annan ödets nyck. I mitt eget exemplar av de båda romanerna har en annan lapplandskännare värderat skildringens faktaunderlag. Gustaf Göthe, mest bekant för sin doktorsavhandling *Om Umeå lappmarks svenska kolonisation*, har nedtecknat vad han hört om Edquist under början av 1940-talet. "Denna bok bygger på ortstradition i alla sina fakta. Denna tradition blev vid bokens tryckning till sin sanningshalts prövande underställd förfs moder, vilken väl kom ihåg nödåren i slutet av 1860-talet. Hon bekräftade, att allt var verklighetstroget med undantag av att två bönder blivit förväxlade till sina namn."

Det stora nödåret är skildringen av en nybyggarklan som bodde vid Fagerträsket. Efter tre generationer vid denna sjö någonstans i skelleftetrakten var Fagerliden en by med tre bönder, en torpare och en kvarnfogde. Allt är ett litet mönstersamhälle kännetecknat av arbetsamhet, bondekultur och en veckorytm med rofylld söndagsvila. Så kommer Lovisa-nätterna. I den gammaltestamentligt präglade byn finns en avvikare, Petterman, som utmanar bysämjan genom att fiska natten till söndagar. Då får han en syn i naturen när trolldrottningen på Fagerträsket uppenbarar sig. Petterman varnar bönderna men motståndet är hårt inför tanken att arbeta på en söndag och att acceptera en nymodighet, då brådskan kräver användandet av lie istället för skära. Fagernäsbonden blir innovatör i nödens stund, där bara en arbetsdag ges före järnnätterna. Så följde tre hårda nätter och det mesta av skörden ödelades i Västerbotten och lappmarken. Det var Lovisa 1866, inledningen till det stora nödåret.

Sedan följde regniga höstveckor med marknadsbesök för att skaffa kontanter. En kviga och några får kunde man avstå och marknadsresan var ett helt äventyr, först gångstig, så släpväg, sedan kärrväg och till sist kungens väg, kustlandsvägen där tre kärror kunde mötas i bredd.

Marknadsplatsen i Skellefteå kyrkstad bjöd på kreatursförsäljning, stora skaror i sockenkyrkan som samlades i nyläseriets tecken samt nyheten att bygdens store handlande saknade spannmål i sina förråd. Vintern gick därför till hävderna som kall och bister, barkbröds-vintern. Även till Fagerliden hittade kringvandrande utsvultna. Några kom från lappmarken. Det var ett äldre par som drevs av gummans barndomsminnen. I kustbyn Hortlax i pitebygden fanns gott om mat och dit var de nu på väg inför sin guldbrylllopsdag.

Och se, då börjar det hjärtknipande avsnittet. En skjutskarl finner man snart och det visar sig vara en kusin som kommer ihåg att en bedragen flicka från hembyn vandrat bort med sin oäkting och försvunnit någonsans i lappmarken. De gamla tas emot i storbondegården där det finns mat. De äter och detta blir deras olycka. Efter några dygn slutar de sina dagar i en gemensam sjukbädd. De utsvultna klarade inte kustbygdens matvanor utan åt ihjäl sig.

Våren 1867 upplevde man i skelleftebygden en "folkvandring". Tiggare samlades i kyrkstaden, för här i kustbygden fanns i alla fall hopp om att kunna bli utspisad. Rykten var i svang om att "Haparanda" var på ingående. Folkmassorna sökte sig ut från staden och till hamnen i Ursviken. Där stod grytorna med kokande vatten redo när mjölskutan skulle anlöpa. Den kom också med salt och mjöl som togs iland till grötkokarna. Vi möter här i litterär form berättelsen om att årets första båt för med sig mjöl från Stockholm. Midsommarbåten i Piteå hamn anlände några dagar tidigare till de svältande i skelleftebygden.

Carl Edquists fortsatta skildring återfinns i *Mordängen*. Det var en egendomlig högsommar i lappmarken, så också på torpet Jonsbo där Spel-Jonke residerade som farfar. Dit kom tre främlingar, nyläsarnas hövding Anders Larsson, en frigiven straffånge som orättfärdigt blivit fälld för virkestöld samt Peltonen, en ung man från Nykarleby. Medan de två första främlingarna samtalade i andliga frågor berättade Spel-Jonke om sin påtvingade övernattnings hos den trollkunniga Mariana. Han vågade inte tacka nej till att ligga över och detta skedde med Marianas beräkning. Just i midsommartid var övernaturliga krafter i farten och den natten hade hon en uppgörelse

med dessa, försvuren som hon var till Horn-Per. Därav också att hon behövde en övernattande gäst i stugan för att ha ett vittne och ett stöd. Peltonen berättar om sina vandringar. Sista vintern hade han varit i Nordnorge, sedan tagit vägen över Torneträsk och Laimolahti där en giktbruten lappgubbe Omma förkunnat "ingen sommar i år".

Även på hemmaplan gjorde man samma erfarenhet. Slåttern i byn var inte att tänka på och när Peltonen och de andra på torpet drog till utängarna upptäcker man att tjälen fanns kvar under torvytan och att myggen saknades denna kalla sommar. På hemvägen ser också Spel-Jonke i dimman att älvorna dansar och liemannen visar sig. Kunigunda, Peltonens tillkommande, är en av dem som skymtar förbi i denna drömsyn.

Peltonens värld i Jonsbo blev alltför trång. Snart återfinner vi honom som tjärvedshuggare i Ostvik, en kustby norr om Skellefteå. Även här är Peltonen något av en kar-lakarl, en organisatör och ledare. Inte bara att han rationaliserar tjärstubbbsbrytningen. Snart står han också i spetsen för ett sällsamt protesttåg till kyrkstan. Med lod-bössa på axeln marscherade man dit, allt i hopp om att bröderna i samma nöd skulle ansluta sig. Några skott skjuts i luften men så träder en vithårig gammal man fram. Simeon manar till besinning vad gäller att storma staden och plundra magasinerna. Han hudflänger det hela som ett verk av djävulen, som är en mordängel. Alla besinnar sig, tiden var inte inne sade Peltonen, och landsfiskalen lämnar åtalseftergift. Den hotfulla situationen upplöstes men Peltonen beslöt att återvända till modern i Nykarleby.

Peltonens återkomst inleds med att han mönstrar på skeppsredare Dyhrs brigg Hoppet för en tysklandsresa.

Detta sker med tanke på att han inte ville möta sin mor utan pengar på fickan. Den andra återkomsten var vid jultid. Förklaringen till oviljan att komma utan pengar får vi också. Peltonen blev faderlös vid sju års ålder, modern fick gå som hjälpkvinna för att kunna försörja pojken. Dessa minnen gjorde det omöjligt för sonen att återvända som tiggare. Snart möter han istället de utblottade från Nordfinland på väg till Kuddnäs och doktorinnan Topelius' öppna hem, precis som Peltonen och hans mor fått göra en gång. På julafton kom han så tillbaka till Kuddnäs, där modern fortfarande var hjälpkvinna.

Först möter han tiggarna som han tidigare sett på vandring, en mor med dotter som visar sig ha fört pesten till huset. Peltonen blir sjukvårdare men träffar också sin egen mor, blir förlägen när hon förstår att han vill återvända till sin Kunigunda. Bland alla de pestsmittade hittar mor Brita sin egen bror, också han bortglömd efter att ha dragit till norra Finland en gång. Brita vårdar sin bror in i döden, blir själv pestsmittad och Peltonen får ta hand om henne.

Sedan de båda syskonen blivit jordfästa flyr Peltonen mot Sverige, till Jonsbo. Snart var han tillbaka till Ostvik och tjärstubbsbrytarna och snart hade också hans kamrat Lundström, en av de sammansvurna i tåget mot Skellefteå, de typiska ljusröda fläckarna i maggropen. En tanke slog Peltonen, var det han som förde pesten till Sverige. För tredje gången såg han liemannens benrangelshand medan den febrige yrar om ostvikskrigets kamp mot klassorättvisor.

Pesten härjade i hela kustlandet i flera månader och Peltonen känner sig som den mördande sjukdomens bärare. Inte vill han återvända till Kunigunda, inte vill han stanna bland människorna. Han drar till en skogskoja,

snarar ripor och slöjdar på en masurskopa till Kunigunda. Det skall bli hans bröllopsgåva.

Peltonen måste fram till en nybyggarstuga för att proviantera och får då höra att pesten härjar i trakten. Nu återstår bara en sak, att fortast möjligt bege sig till Jonsbo. Kunigunda tar emot honom som en strålande frisk brud, dit hade pesten inte nått. Mitt i den snöiga vintern beslutas att det skall lysas för de unga tu. De tar sig därför fram till Skellefteå men möter mest bara liktåg. Snart rustas till bröllop i Jonsbo — då blir Kunigunda sjuk. Bröllopsgästerna är på väg men prästen får sjukbud och skyndar till torpet där han på sjukbädden hinner skrifton bruden, sätta brudkronan på hennes huvud och bruden utropar "Nu kommer Frälsaren ... Han hämtar sin brud".

Edquists båda böcker är en "kulturhistorisk berättelse". De utgör förvisso ingen stor litteratur utan hellre, med Göthes ord om ortstradition, en historisk roman fylld av tröscviss prosa. Kyrkoherden från Kiruna hade i Stockholm gett ytterligare ett bidrag till den långa raden av böcker förknippade med prästerskap och kyrka. Den uppbyggliga karaktären är väsentlig, det vildmarksromantiska finns med, det samhällskritiska saknas.

Om vi vänder tillbaka till Göthes sakgaranti så visst gäller den. Vi återfinner ångaren Haparandas ankomst, missväxten 1867, ostviksupproret liksom kyrkostämmornas förhandlingar och nödhjälpskommittéerna. Vi känner också igen Kuddnäs och familjen Topelius. Märta Edquist berättar i sin minnesbok att redan 1888 inleder hon och hennes systrar en korrespondens med sagoförfattaren. Vidare säger hon att makarna 1925 besökte Kuddnäs, då "fattiggård". Mötet med Zacharias Topelius' systerdotter bekräftar också att den gamla doktorinnan dog 1868 på Kuddnäs i hungertyfus som de utsvultna fört med sig.

MAJA ARNQVIST-BONTA

Samekvinna i det moderna samhället

Trilogin om Ravna
av Annok Sarri Nordrå

Att som minoritet existera i ett samhälle, vars värderingar ter sig så olika ens egna, är många gånger svårt. Det finns flera exempel på detta runtom i världen. I Norden finns flera minoritetsgrupper, dels invandrare och dels ursprungsbefolkning. Samerna tillhör den senare gruppen och har fått ge vika för ett dominerande samhällssystem. Syftet med den här uppsatsen är att belysa den enskilde samens situation vid de konfrontationer som lätt uppstår vid kontakter med majoritetssamhället som det gestaltar sig i trilogin om Ravna av Annok Sarri Nordrå.

Samisk litteratur — en bakgrund

Ända fram till våra dagar har praktiskt taget all litteratur som skildrar samernas liv skrivits av andra än samer (Bäckman 1982 s. 154). En bidragande orsak till detta är att samerna inte haft något eget skriftspråk. Jojken och den muntliga berättartraditionen har varit deras uttrycksmedel. Den förbättrade utbildningen har emellertid lett till att allt fler samer börjat skildra sina liv i

litterär form. 1910 kom den första boken på samiska ut. Författare var Johan Turi och titeln "Muittalus samid birra. En bok om lapparnas liv" (Samiske stemmer 1986 s. 5). Men det var först på 1970-talet som det skedde ett genombrott för samiska författare och utgivningen av samisk litteratur är nu uppe i ett femtiotal böcker. 1979 bildades Samisk författarförening/Sa'mi Girjeca'llid Searvi (SGS), en nordisk sammanslutning med ett sextiotal medlemmar (Eira 1988 s. 359). Medlemmarna är skönlitterära och facklitterära författare som skriver på samiska eller majoritetsspråk, läromedelsförfattare, översättare samt författare som enbart skriver på samiska.

Skönlitterära verk präglar samernas författarskap och många samer har uttryckt sina känslor och tankar kring sina liv i diktens form. Flera har även skildrat sina liv i romanens form, men först under de senaste tjugo åren har olika verk givits ut med en mer skönlitterär prägel. Erik Nilsson-Mankok inledde denna genre med "Mitt lasokoppel" som utkom 1962 och "Infryst breddgrad" som kom ut några år senare. Han visar den fattige samens svårigheter att införlivas i det övriga samhället (Svensson 1977 s. 33). Skönlitterära verk skrivna av kvinnor utkom först på 1970-talet och det första var "Ravnas vinter" av Annok Sarri Nordrå. Lindgren (1985 s. 9) menar att urbefolkningens litteratur är ett intressant litterärt fenomen och att det intressanta uppstår i mötet mellan naturfolkets och civilisationens kulturer. Naturfolket kan förmedla sin upplevelse av den egna världen och ge den utanförståendes syn på civilisationen, dvs. vår svenska kultur. Det dominerande samhällets kultur uppfattas oftast som den "normala".

Ett problem är samernas möjligheter att skaffa sig kunskaper i och om det egna språket. Minoritetsspråken har

ingen officiell status vilket bl.a. innebär att man i skolan oftast undervisar på andra språk än samiska (Lindgren 1985 s. 10). En annan svårighet rör möjligheterna att nå ut med information till läsarna om samernas litteratur. Detta är ofta mycket svårt, då få skriver om samisk litteratur, och samerna själva ofta har bristfällig lästräning på sitt eget språk (Stien 1982 s. 30).

Annok Sarri Nordrå. En kort biografi

Annok Sarri Nordrå föddes 1932 i Nikkaluokta inom Kiruna kommun. Hennes föräldrar var renägare och hon växte upp i den miljö som det livet medför, tillsammans med många syskon. Här lärde hon sig samiska som modersmål, finska som andra språk och svenska som skolspråk. Hon lämnade denna miljö tidigt, skaffade sig utbildning och anpassade sig efterhand till ett liv i storsamhället.

Hon studerade vid Samernas Folkhögskola i Jokkmokk och senare flyttade hon till Stockholm där hon utbildade sig till journalist och arbetade som sådan i några år. Hon har även arbetat som journalist i Kiruna. Sedan 30 år tillbaka är hon bosatt i Oslo. Här studerade hon vidare vid Oslo universitet och har arbetat vid Norsk folkmuseum där hon bl.a. gjort översättningar och nedteckningar av samiskt material. Hon har alltid varit engagerad i samernas situation.

Samerna måste finna sin egen identitet i storsamhället och initiativet måste komma från samerna själva, har Annok Sarri Nordrå hävdat vid flera tillfällen. Hon menar vidare att rotlösheten är ett allmänmänskligt problem och att de snabba förändringarna som nu sker i

samhället ofta leder till rotlöshet. Det kanske är anledningen till att så många känner sig sökande idag. Hon jämför samernas situation med indianernas och ser många likheter. Båda har blivit undanträngda från sina landområden och deras kulturer har blivit åsidosatta. Hon menar att kultur bl.a. är mångfald och att vi måste värna om denna mångfald. En förutsättning för samekulturens fortlevnad är att språket får hållas vid liv och utvecklas. Att barnen först och främst får lära sig sitt eget språk i skolan skulle vara ett viktigt steg i den riktningen och sociala myndigheter skall ha insikt i de problem som vanligtvis uppstår vid konfrontationen med ett nytt samhälle och dess kultur. Detta "utvecklingssamhälle" som vi lever i drabbar kvinnorna hårdast, kvinnan är oftare utsatt för konflikter. På en direkt fråga om "Ravnas vinter" är en kvinnobok har hon svarat "ja, jeg har selv ofte tenkt at det er kvinnens utvikling fra stammemor til Ravnapiken" (Lombnæs 1973). Förutom romantrilogin har Annok Sarri Nordrå skrivit en barnbok, "Gutten som ville sette spor etter seg" (1977). Hon har även publicerat ett flertal noveller, dikter och artiklar i olika tidskrifter och tidningar.

Trilogin om Ravna — en resumé

Trilogin om Ravna består av "Ravnas vinter" (1973), "Fjellvuggen" (1975) och "Avskjed med Saivo" (1981). Den är skriven på norska och utgiven av J. W. Cappelens förlag i Oslo. Eftersom böckerna inte är översatta till svenska ger jag här en resumé över innehållet.

"Ravnas vinter" inleder trilogin och är författarinnans debutroman. Här skildras den unga samekvinnan Rav-

nas chockartade möte med storstadslivet som är så olikt den miljö hon kommer från, hur hon blir bemött som kvinna och relationen till modern. I brevväxlingen med väninnan Aili bevittnar vi Ravnas öde.

Ravna bor hemma i Saivojaure och sällskapar med Piera, en samepojke hemifrån. I vägen för deras förhållande kommer Arne, som är från huvudstaden. Ett tillfälligt möte med honom spolierar förhållandet mellan henne och Piera. Ravna flyttar ner till storstaden, till Arne. Detta har redan inträffat när brevväxlingen med Aili tar vid, vilken är en efterlängtd kontakt med Ravnas tidigare liv.

Aili blir den som Ravna öppnar sitt hjärta för. Här får hon ge utlopp för den sorg hon bär på: saknaden efter hemmiljö, mor och far, syskon, morfar, samt platser och skiftningar i naturen som hon känner så väl. I ett av de första breven till Aili visar hon på svårigheten att hålla kontakt med sina föräldrar: "Kjære Aili, vet du hvordan det står til med mor og far nå? Jeg aner ingenting om dem. Ingen av dem kan skrive. Far leser såvidt litt svensk. Mor forstår bare finsk og samisk. Og jeg har ikke lært å skrive på samisk." Hon skriver om förhållandet med Arne och andra människor hon lär känna i huvudstaden. Men framförallt får hon uttrycka den kluvenhet och det främlingskap hon bär på, inför det sätt på vilket hon lever nu. "Jeg led meget den første tiden. Det var vondt å oppdage at de sannheter som mor og far engang hadde lært meg, ble til våpen som man brukte mot meg hernede. Det er virkelig tilfelle: Hver eneste åndelig verdi jeg fikk med hjemmefra er blitt en fallgrop for meg hernede i hovedstaden. Mange av våre faller i den og kommer aldri opp. Omgivelsene reagerer bare på det med en skuldertrekning. Mer betyr ikke våre livs-

verdier." Efter några års vistelse hemifrån får Ravna bud från sin mor. Hon har blivit allvarligt sjuk. Ravna lämnar Arne och storstaden och reser hem. Modern dör en kort tid därefter, men hon och Ravna hinner ändå mötas i många samtal med varandra. Modern önskar att Ravna skall stanna hemma hos fadern och ta hand om honom, vilket Ravna lovar henne.

"Fjellvuggen" är den andra boken i trilogin. Ravna har nu flyttat hem. Hon söker efter ursprung i sitt barndomsland men blir varse att det som en gång var, inte längre finns kvar. Hela den kultur och den livsform som präglat hennes liv har satts i gungning. Med hjälp av Ravnas iakttagelser och tankar får vi inblick i vad denna utveckling för med sig för den samiska urbefolkningen. "En ny tid har fanget inn det vesle fjellfolket i sin lasso og det gjelder å finne seg en ny plass i den nye tid." Ravnas sökande efter sin identitet börjar så småningom ta form.

Ravna och hennes far inrättar sina liv efter varandra nu när modern har dött. Under vinterhalvåret går Ravna på AMS-kurser och fadern bor hos den äldsta sonen. På somrarna lever de tillsammans i Saivojaure. Där följer Ravna sina stigar runtom i naturen, stannar till på de platser hon lekt på som barn och möter sin släkt och sina vänner. Fadern förändras inte av det nya. Han gör de sysslor han tidigare gjort. Ansvar för renskötseln har han dock lämnat över till sin äldste son Pavva.

Vi får möta Pavva som för en ojämn kamp för att hålla de gamla renskötartraditionerna vid liv. Fadern frågar hur det gått med renarna under vintern, han tycker att de är i sämre skick nu och får till svar: "Nei, svarer Pavva tankefull, det blir visst bare verre for hvert år som går. Vinterbeitene minker: Markene skal brukes til alt annet enn beitemarker, stadige forandringer overalt. Rein-

næringen må gi slipp på land både til det ene og annet som myndighetene mener er viktigere." Hans familj har slutat följa med renarna ner till vinterlandet. Det blir för påfrestande att vara borta så lång tid från de äldsta barnen som går i skolan långt ifrån dem, nu kan de istället komma hem över helgerna. Jåvna, den näst äldste brodern, har gift sig med en svenska och de har bosatt sig i gruvsamhället. Jåvna har börjat arbeta i gruvan men har svårt att anpassa sig till det livet. Han har många likasinnade runtomkring sig, så en del av hans kulturarv får ändå leva kvar i honom. Systemen Birit har däremot helt anammat den nya tiden. Hon har gift sig med en jordägande bonde. Jordbruket har de lagt ned och Birit driver en kiosk. Hon ägnar fritiden åt att väva.

Ravna ser sameungdomar som kommit på glid p.g.a. den arbetslöshet och desillusion som råder. Den alltmer hårt ansatta rennæringen kan inte försörja alla och inga andra arbeten finns häruppe. Hon har svårt att se någon självklar plats för sig själv i detta och vid ett samtal med sin far säger hon att vi "tilhører dem som må ofres på utviklingens alter".

På en av de årliga festerna i bygden möter Ravna en gammal bekant, Eisahas. Eisa, som han också kallas, är en glad, öppen och politiskt engagerad man. De två inleder ett förhållande och träffas periodvis mycket. De har många och långa diskussioner med varandra och med hjälp av honom får hon närmare begrepp om samernas situation. Slumrande krafter inom henne börjar nu frigöras. Hon kommer till insikt om vem hon är och vad hon vill med sitt liv. Hon bestämmer sig för att skaffa sig en utbildning och möta den andra världen. Eisa frågar henne: "Vet du hva du vil i verden? — Jo, svarer hun, nå vet jeg det ... Som autorisert yrkeskvinne vil hun siden

gå ut blant kvinnene og ta opp deres problemer ... Ikke la noen bestemme over ditt liv, men form det efter din egen personlighet og dine krav." Men på sitt program vill hon som första punkt sätta en appell till alla världens människor, "... hun vil be dem å samle seg om å bevare denne jordkloden for oss mennesker istedet for å forbruke den eller rasjonalisere den vekk til avfallshauger for rottene".

I den sista boken i trilogin, "Avskjed med Saivo", skildras Ravnas slutgiltiga steg ut i storsamhället. Ravna har följt med i samernas utveckling och allt vad den innebär för den samiska kulturen. Hon ser att det inte finns någon väg tillbaka till den. Själv har hon hittat en plattform att stå på och utifrån den formar hon nu sitt liv. Ravna har bestämt sig för att bli lärare och har kommit in vid lärarhögskolan i länets huvudstad dit hon flyttar. Då och då reser hon hem på besök. Genom hennes engagemang i kvinnorörelsen blir hon bekant med Eva som blir hennes vän. Ravna lär känna en lärare på skolan och de två blir intresserade av varandra men hon klarar inte av att inleda ett förhållande med honom. Hon känner att de två levt i olika världar och hon tror att dessa har svårt att mötas. Ravna tänker på Eisa och längtar efter honom. De har träffats sporadiskt efter att hon flyttat. I Eisa ser hon mannen som arbetar för ett sameland och mannen som deltagit i hennes frigörelseprocess. Ravna bestämmer sig för att skaffa sig ett barn med Eisa. Men hon kan inte dela hans syn på samefrågan och inte heller förlika sig med hans motstånd inför hennes arbete i kvinnorörelsen. Som ensam mor får hon ta del av ännu en dimension av samhället, de sociala myndigheterna. Ravna känner sig diskriminerad både som ensamstående mor, som kvinna och som same.

Efter utbildningens slut får hon ett arbete som lärare, vilket hon trivs bra med. En dag möter hon Olof, en lärare från hennes tid på folkhögskolan, och de återupprättar sin forna kontakt. Olof själv är uppvuxen i fjällbygden, fast på den norska sidan. De delar många värderingar med varandra och trivs bra tillsammans. De upplever närhet och respekt för varandra och Ravna känner att han ser på henne som en jämlike. Ravna föder sitt barn med Olof i sin närhet, och så småningom flyttar hon hem till honom. Romanen avslutas med att Ravna, Olof och Ravnas dotter, Aili, reser iväg till Kenya för att vara borta några år. Ravna behöver få perspektiv på sitt liv för att sedan kunna välja om hon ska engagera sig i samernas kamp för sitt land och sin kultur eller lämna detta bakom sig. Men innan hon reser berättar hon för Eisa att han är far till hennes barn.

Trilogin om Ravna — en analys

I det här verket skildras Ravnas kluvenhet mellan det traditionella samiska och det moderna samhället, hennes val mellan dessa två samhällen och hennes ställningstagande i samefrågan, samekampen. Det berättas dels genom hennes vardag men också med hjälp av hennes tankar och reaktioner på allt hon möter.

Trilogin fokuserar sig på en ung samekvinna som söker hitta en livsform, en egen identitet. Hon har vuxit upp i en renskötarmiljö, i en "siida", med sin familj. Det alltmer påträngande svenska samhället påverkar henne. Hon flyttar till storstaden, där hon möter människor med andra värderingsnormer. Det som tidigare varit hennes rättesnöre i livet faller och därmed också den grund

hon stått på. Hon återvänder till sin ursprungsmiljö och försöker finna sig själv igen. Mellan dessa två miljöer vandrar hon sedan i både tanke och handling. Utifrån de erfarenheter hon får kommer hon till klarhet över hur hon vill leva sitt liv.

Motivet i romanen är alltså en ung samekvinnas väg mot självkänedom i en kluven livsform, eller som Svensson (1977 s. 34) uttrycker det, "den urbaniserade samens identitetsdilemma". Konflikten uppstår när huvudpersonen måste anamma och införliva sig med ett livsmönster som är olikt det hon är uppväxt med.

Huvudpersonen Ravna följer vi från barndomen till mogen ålder. Släkt och vänner är pusselbitar i hennes utveckling. Handlingen utspelar sig under en 15-årsperiod, på 1930- och 1960-talen, i Norrbottens inland och kust samt i Stockholm, alltså både i fjäll- och storstadsmiljö.

I den första delen, "Ravnas vinter", alternerar författarinnan så att vartannat kapitel är en skildring av barndomsminnen och vartannat nutid. Detta framgår tydligt genom att barndomsminnena är satta i kursiv stil. Detta ger en förstärkt bild av det känsloläge Ravna befinner sig i. Ravna gestaltas genom den inre monolog som hon för med sig själv och med hjälp av den brevväxling hon har med väninnan Aili. Tiden framställs i kronologisk följd med någon enstaka framåtblick och många tillbaka-blickar.

De rum och de miljöer Ravna vistas i beskrivs ofta med stor precision. Jämförande beskrivningar är vanliga, som t.ex. i "Ravnas vinter": "Igår var jag nede ved havnen for å kjenne lukt av sjø. Jeg satt på en kai og varmet meg i solen. Båter og skip gled inn og ut. Det er alltid en fremmedartet uro over en havn. Den pirrer i sjelens

røtter, gir lengsel. Dufter av gammelt kjent, av nytt og ukjent fyller sansene i en berusende blandning. Midt i dette kom jeg til å tenke på våren hjemme når vi brøt opp: folk og dyr stampet i utalmodig venting på natteska-
ren som skulle bære oss og de drektige simlene til kalv-
ningsplassen oppe i fjellet. Så underlig kan en havn vir-
ke." Miljöerna är oftast känslomässigt beskrivna och
skildrar också Ravnas "inre miljö", den rotlöshet och
kluvenhet hon känner.

Naturbeskrivningarna är många, bildrika och detalje-
rade. De bär upp mycket av handlingen. Samspelet mel-
lan människa och natur, människa och miljö får en
central roll. I "Avskjed med Saivo" hämtas följande be-
lysende citat: "Naturfolk var det kanskje gammeldags
å snakke om, eftersom de hadde mindre og mindre
natur å rutte med. Men hva skulle hun kalle dem som
hadde levd i og med naturen og ikke mot den? Iallfall
var både disse folkene og kvinnene behandlet på en
nedverdiggende måte gjennom historien. Det var skrem-
mend å tenke på hvordan den vesle jordballen som snur-
ret rundt i himmelrommet ble behandlet av mennesker
som burde hatt bedre vett. Og hvordan de behandlet
hverandre."

Språkets enkelhet ställs ofta i effektfull kontrast till
det ganska komplicerade innehållet, men ibland skild-
ras händelser ingående med mycket detaljerade beskriv-
ningar. Symboler är hämtade från samekulturen. I "Fjell-
vuggen", på s. 120-122, finns ett exempel på detta.
Eisahas ger Ravna en ask som han gjort av trä och
renhorn. I asken ligger en femtiolapp. Med de få renar
han har kvar ser han sig själv och alla andra samer som
femtiolappar. Asken representerar den samiska slöjden
som i sin tur står för en förtvivlad kamp för att behålla

den samiska identiteten. Symboliken har ett klart samband med temat i romanen.

Trilogins första del är berättartekniskt mest avancerad. Här utnyttjas berättartekniken för att förstärka uttrycket. De tidsmässiga kaster mellan nutid och barndom förstärker Ravnas känsla av alienation; kluvenheten mellan de båda världarna blir ej endast rumslig och materiell utan även tidsmässig (det gamla och det nya). Genom att skildra Ravnas tankar, reflektioner och känslouttryck i nutid i brevform (ställda till Aili), ges berättelsen en riktning — ställda till en representant för det "äka" och det ursprungliga. I "Ravnas vinter" skildras Ravana i första person, medan de andra böckerna skildrar henne i tredje person, vilket ger den första romanen en personligare prägel.

Trilogin kan i stor utsträckning anses vara självbiografisk, åtminstone i dess yttre ram. (Intervju och Svensson 1977.) De biografiska källorna till Ravnas barndomsmiljö är tveklöst hämtade ur författarinnans egen barndoms- och uppväxtmiljö.

Litteratur

- Bäckman, Louise, *Female — divine and human: a study of the position of the woman in religion and society in Northern Eurasia. I: The Hunters*. Ed. Åke Hultkrantz and Ørnulv Vorren. Tromsø: Universitetsforlaget, 1982, s. 143-162.
- Eira, Inga Ravana, *Samisk litteratur og samiske forfattere. I: Kulturkontakt* (1988), nr 4, s. 358-359.
- Fjellström, Phebe, *Samernas samhälle i tradition och nutid*. Stockholm: Norstedt, 1985.
- Lindgren, Anna-Riita, Rauni Magga Lukkari: en samisk kvinnelig lyriker. I: *Oppbrudd. Skrivende kvinner over hele verden*. Anne-Cathrine Andersen et al. reds. Tromsø: Universitetsforlaget, 1985, s. 9-26.

- Nilsson-Mankok, Erik, Mitt lassokoppel. Vilhelmina: Eget förlag, 1962.
- Nilsson-Mankok, Erik, Infryst breddgrad. Vilhelmina: Eget förlag, 1968.
- Nordrå, Annok Sarri, Ravnas vinter. Oslo: Cappelen, 1973.
- Nordrå, Annok Sarri, Fjellvuggen. Oslo: Cappelen, 1975.
- Nordrå, Annok Sarri, Gutten som ville sette spor etter seg. Oslo: Cappelen, 1977.
- Nordrå, Annok Sarri, Avskjed med Saivo. Oslo: Cappelen, 1981.
- Ruong, Israel, Samerna i historien och nutiden. Stockholm: Bonniers, 1982.
- Samiske stemmer. Red. John Gustavsen. Oslo: Norsk Forfatter-sentrum, 1986.
- Stien, Laila, Rauni Magga Lukkari. I: Nordnorsk magasin 5 (1982), nr 3, s. 30-32.
- Svensson, Tom G., Litteratur som minoritetspolitisk artikulatjonsform. Exempel två samiska romaner. I: Edda (1977), nr 1, s. 31-47.
- Turi, Johan, Muittalus samid birra. Köpenhamn, 1910.
- Østmo, Liv, Historiske endringer. Forandringer i den samiske kvinnens situasjon bl.a. på grunn av nasjonalstatenes politikk. I: Den samiska kvinnens situasjon før og nå. Seminariets rapport. Red. Liv Østmo, Vigdis Stordahl. Alta/Tromsø, 1979, s. 69-75.

Litteratur om Annok Sarri Nordrå

- Lombnæs, Eva Bellsund, Forfatteren og boken. Høstdagene er på hell mitt folks høstdager. I: Høyres Pressekontor, 1973.
- Rønning, Svend, Samenes horisont. I: Vårt Blad, 13(1972), 24, s. 35.
- Thomasson, Lars, Skriv fler böcker Annok. Självrannsakan kring inre samiska problem. I: Norrländska Socialdemokraten 12.12.1981.

RUNO NILSSON

Järnvägsarbetarna

Arbete, levnadsförhållanden och kontakter med lokalbefolkningen

Järnvägsbyggandet sammanfaller i Sverige med tiden för industrialiseringen. Det påbörjades strax före 1860 och fortgick fram till omkring 1930, då anläggandet av Inlandsbanan genom Lappland slutfördes. Banan invigdes vid Kåbdalis 1937.

Under dessa 80 år genomkorsades landet av rallare, mer eller mindre skötsamma, mer eller mindre präglade av sin vagabonderande livsföring. I legendbildningen för rallarna fram som jehun i bygderna, söp, slogs och gjorde bygdernas döttrar med barn, samt lämnade dem därefter för att dra vidare till nästa arbetsplats och andra föremål för sin ömma låga. Den här bilden av rallaren har internationell spridning. Till de engelska järnvägsanläggningarna, färdiga redan 1879, hade lokalbefolkningen i städer och byar vandrat för att bemöta rallarna och protestera mot dessa fridsstörare, som slagits med den manliga ungdomen och dragit iväg flickorna till sina barackläger. Härtill kommer att de for vanvördigt och respektlöst fram gentemot gamla värden och traditioner. De arbetade på söndagar och kunde lägga järnvägsspår rakt genom kyrkogårdar, om så behövdes, skriver Terry Coleman i sin rappt skrivna bok om de engelska järnvägsbyggarna.¹

Den här legendbildningen är att jämföra med den som

bestods tattare och andra vandringsfolk bland de bofasta i bondesamhället, men närmast ligger nog att jämföra rallare med sjömän. Förhållandena till sjöss har beskrivits som ett slutet system med intensivare samhandling mellan olika grupper inom besättningen än mellan besättningsfolk och utanförstående. Sjömän, både befäl och manskap, står mer främmande inför landkrabborna än t.ex. manskap inför befäl.² På samma sätt var det bland rallarna en självskriven lag att hålla ihop mot de bofasta. Sedan kunde stridigheterna vara stora mellan olika grupper av rallare, mellan basar och manskap, ja, mellan olika lag, som tävlade om likartade arbeten. Men utåt bildade rallarna och deras basar en enhetlig grupp och man höll ihop. Detta ges det många exempel på i rallarminnena.³

Den kollektiva samkänslan bland rallarna var stark, skriver bodensaren Arvid Nilsson (EU 41 102). Utåt rådde däremot nävarätten. Hans omdöme gäller förhållandena på inlandsbanebygget mellan Östersund och Storuman 1907. Härom har också Albin Hedlund från Östavall berättat: "Det förekom inte något 'tasslande' bland rallarna." De spända förhållandena till lokalbefolkningen förklarade Hedlund med att det fanns s.k. bredspåringar. Sådana förmådde aldrig göra några arbeten färdiga och de förstörde därför för de "verkliga rallarna", menade Hedlund. De arbetade inte i lag utan fick hoppa in där arbetskraft tillfälligt behövdes.

Vad man frågar sig är, om det finns fog för de framförda klagomålen mot rallarna. Och i så fall, vilka förklaringar kan det finnas till den yviga legendbildningen? Finns förklaringarna i rallarkårens sammansättning? Vilka olika typer av järnvägsarbetare fanns det? Hur levde rallarna? Förändras levnadsförhållandena och ryktet över tiden?

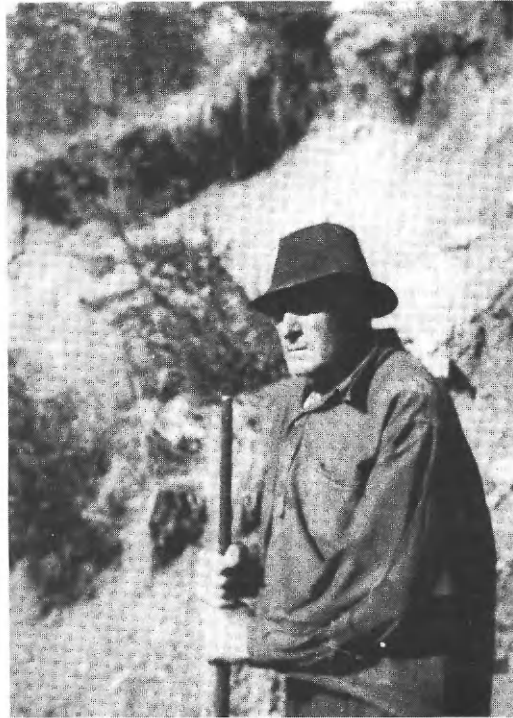

Gruslossning från Iö-vagn.

Rallararbetet

Järnvägsbyggandet var hårt och krävande. En äkta s.k. renhårig rallare utförde sitt arbete endast med borrh, spade och spett, dvs. manuellt. I varje fall gäller det fram till sekelskiftet. Före 1894, då Stambanan genom övre Norrland kunde invigas vid Koler strax söder om Älvsbyn, var omkring 20 000 rallare i farten varje år.

Därefter kommer en period mellan sekelskiftet och 1920, då rallarstyrkan decimerades till ca 4 000 personer. 1930 slutligen fanns det ca 1 200 järnvägsarbetare i

Den urstarke räsläggaren P. O. Arntzén, *Norsken* kallad, var född i Sörli i Norge 1888 och dog i Hamnerdal år 1977. Förutom att han var hjälpsam och idog i arbetet, var *Norsken* en mycket god berättare. Han livade de vart annat år återkommande rallarträffarna med sina historier in på 70-talet.

övre Norrland för färdigställandet av Inlandsbanan. Denna invigdes, såsom redan nämnts, vid Kåbdalis år 1937.⁴

Vid sekelskiftet var emellertid järnvägsbyggandet fortfarande febrilt. Man byggde Bohusbanan, sammanbindningsbanan mellan Hallsberg och Krylbo samt Malm-banan. Under denna period förändras arbetet ganska radikalt. In kommer nu tekniska nyheter som ånggrävs-skopor, vagnar med golvöppnare, s.k. lö-vagnar samt

decauvillematerial, dvs. små tippvagnar på ca ett ton, vilka framfördes på räls.⁵

En annan förändring, som inträffade vid denna tidpunkt var, att man började använda armerad betong. Den fick betydelse på två sätt. Dels ersattes gjutjärnet vid brobyggnader, dels kom betong till användning vid stensättningar av mångahanda slag. I en sammanfattning av sitt rallarliv skrev A. J. Andersson från Långshyttan (EU 41 148): "Förr sten på sten; nu cement och järn; förr bara handkraft, nu maskiner till nästan allt arbete ...". De tekniska förändringarna gjorde arbetet mindre slit-samt. Man kan jämföra den manuella lastningen och lossningen av grustågen på Norra Stambanebygget, som den legendariske rallarbasen S. M. Svanbäck så levande beskrivit i sina minnen, med de relativt enkla procedurer skoplastning och golvstippning av grus kunde innebära för dem som arbetade på Inlandsbanebygget på 1910- och 20-talet.

Rallarkårens sammansättning

Den tidigare sagesmannen Arvid Nilsson (EU 41 102) skriver, att det fanns endast ett fåtal yrkesrallare i arbetet på Inlandsbanan på 1910-talet. Den största delen av arbetsstyrkan hade rekryterats i lokalområdet och var som regel sysselsatt endast säsongvis.

Av min undersökning över rallarna på de härjedalska järnvägsbyggena 1912 framgår att ungefär en femtedel av arbetsstyrkan där utgjordes av s.k. lösarbetare eller "bredspåringar", vilket var det gängse namnet på sådan tillfällig personal. De ingick ej i lag och lämnade sällan uppgifter om hemort till arbetsgivaren. Bland dem fanns

vandrare, som lämnade sina arbetsplatser, då de fått ihop tillräckligt med pengar för att under någon månad vara lediga. När det blev ebb i kassan, drog de vidare till ett nytt järnvägsbygge, skogsarbete eller något annat arbete. Tre av fem lösarbetare uppenbarade sig på härjedalsanläggningarna vid endast ett tillfälle. Men det fanns också sådana som dök upp på bestämda tider varje år.⁶

De flesta härjedalsrallare ingick emellertid i lag, drygt 80% av arbetsstyrkan. Bland dessa fanns en fast anställd skara på omkring 200 yrkeskunniga heltidsanställda arbetare vilka utgjorde omkring 5% av den totala arbetsstyrkan.⁷ Den största gruppen utgjordes av säsongsarbetare, främst skogsarbetare från järnvägsområdets närhet och s.k. "sommarfåglar" från Småland och Blekinge. I min kohortundersökning av 707 härjedalsrallare utgjorde dessa grupper nästan halva arbetsstyrkan.⁸

Bland sommarfåglarna fanns många yrkeskunniga stensättare, räsläggare, bergssprängare och terrasseringsarbetare. Det tycks som om många av dessa också övergick i SJ-tjänst som banvakter, bromsare, stationskarlar osv. efter en tids rallararbete. Men de flesta återvände efter 4-5 månaders sommararbete varje år till sina torp och småbruk på hemorterna. Skogsarbetarna på järnvägsbyggena utmärktes av att de vistades kortare tid än "sommarfåglarna" på banbyggena, genomsnittligt tre månader.

Det mönster som här kan urskiljas är att de under vinterhalvåret arbetade i skogen, därefter deltog i flottningen fram till mitten av juni och sedan begav sig till järnvägsbyggena. De var sysselsatta med diverse arbeten. Liten dominans finns dock för skogsröjning, jordarbete och stängselsättning, men mycket sällan lät de sig engageras helt i SJ-tjänst.

Ett gott exempel på denna kategori arbetare är Oskar Andreas Stark. Född 1884 i Ramsjö i norra Hälsingland kom han till Borgsjö i västra Medelpad 1902 som skogsarbetare. Han flyttade samman med en kvinna från Ytterhogdal 1909, då den äldste sonen föddes. Paret gifte sig aldrig. 1918-20 deltog Stark på järnvägsbyggena vid Ytterhogdal varje år, samtidigt som han tog över skogsarrendetorp Myssjön, beläget ensligt och långt från närmaste grannar, ett par mil norr om Ånge stations-samhälle. Där framlevde familjen sina dagar med skogsarbete, timmerkörslor och torpets skötsel och bruk. Oskar Stark dog år 1942.

Järnvägsarbetet gav alltså en tillfällig extrainkomst under den tid, då järnvägsbygget fortgick i hemtraktens närhet. Man flyttade inte från skogsbygderna. Familjerna levde ofta i fasta samboförhållanden.

Förmännen

En grupp för sig var förmännen eller de s.k. basarna. Dessa var mellan åren 1880 och 1906 entreprenörer. De skrev kontrakt med Statens Järnvägsbyggnader (Sjb), värvade själva folk till sina lag för att kunna utföra kontrakterade arbeten och avlöna arbetarna. På så sätt behövde man från Sjb-håll inte själva värva folk till sina arbeten. Entreprenörernas makt var relativt stor och det ekonomiska utbytet för dessa småföretagare med kontoren på fickan kunde bli betydande. Ett gott exempel härpå utgör den tidigare nämnde smålänningen S. M. Svanbäck, som var rallarförman 1877-1925. Han slutade sina dagar som välbeställd fastighetsägare i Stockholm.

Mycket tidigt uppstod emellertid missnöje med entre-

prenörsystemet både inom rallarkåren och Sjb. Det senare lurades av att entreprenörer skrev kontrakt om större arbetsstyrkor än de i själva verket behövde använda. Det berättas t.ex. från 1880-talet, att ett arbetslag fick inspektion av Sjb-personal en måndagförmiddag. Man frågade förmannen, varför bara halva arbetsstyrkan var i arbete. Förmannen svarade då, att man haft frukostrast. Därefter vände han sig mot ängsslutningen intill banvallen och ropade:

— Ho! Ho! har ni skete färdit nu så kom ner å jobba!
Där stod människor och tittade på banbygget. Möjligen förvånade, men de inspekterande gick dock på finten. Måhända är detta en skröna av det slag rallarhumorn så lätt utmålade, men viss sanning innehåller den nog.

Från arbetarhåll anmärkte man tidigt att basarna tillgodogjorde sig stora vinster av att folk i arbetslagen slutade, innan arbetena var färdiga. 25% av lönen skulle nämligen inestå tills hela det kontrakterade arbetet var slutfört. Som regel var det stor omsättning på arbetare och därför kunde basarnas extraförtjänster bli ganska stora.

Andra inkomster förmännen kunde tillgodogöra sig var att de höll kost och logi. För denna service kunde basen ta ut så mycket, att han bara behövde överlämna fickpengar till sina arbetare, då arbetet var utfört.

— Ni har äte för mycket, kunde han motivera sin snåla utbetalning med.

Å andra sidan hade systemet med entreprenörbasar också sina fördelar. Särskilt gäller detta de yngre rallarna. Det bör ha varit tryggt för föräldrarna att deras son eller söner kontrakterades av en rallarbas från hemorten, som hade omsorg om och ansvar för sina arbetslag. Rallarvandringen betraktades ofta som ett mognadsprov

Den småländske förmannen Frans August Holmblad 1852–1939, verksam som rallarbas 1885–1918. Han ses här med rallarlag på Sveg-Brunfloanläggningen 1915. Nordiska museet.

och vanligen hade förmännen gott anseende i sina hembygder.

En sådan förman, som många i rallarminnena uppgav sig vilja arbeta under, var F. A. Holmblad från Väckelsång i Småland. Han var född 1853, blev förman på de norrländska stambanebyggena redan i början av 1880-talet och deltog i dessa ända till färdigställandena 1894. Han höll sedan arbetslag på Krylbo-Hallsberganläggningen och på Bohusbanan, innan han begav sig till Inlandsbanebyggena år 1907. 1912 hade han vid Lit ett arbets-

lag, vari ingick 12 mannar av 16 som varit med honom under 25 års tid.

Med den fackliga aktiviteten växte också missnöjet med entreprenörssystemet. Främst var det godtyckligheten i vissa basars framfart som ogillades. Lönetvister t.ex. skulle lösas inom laget och rallarna var därför helt beroende av basens omdöme. 1906 infördes att lagbasen skulle utses inom arbetslaget och väljas av lagmedlemmarna. Det patriarkaliska beroendet av förmannen försvann. Nu uppskattades lagbasen för sin förmåga att beräkna arbetenas omfång och svårighetsgrad. Vidare skulle han kunna organisera arbetet. Hans främsta moraliska egenskap skulle vara ärlighet. Någon mannamån fick inte förekomma, såsom under entreprenadsystemets tid.

Eftersom omläggningen av förmanssysslan hade facklig bakgrund, låg det nära till hands att förmännen också var fackligt engagerade. Så var det exempelvis med den längst verksamme förmannen på de härjedalska banbyggena, Anders Sundkvist från Färila. Han var med i styrelsen för den första avdelningen av Väg- och vattenbyggnadsarbetarförbundet på denna banläggning år 1915. Han var fackligt aktiv under hela sitt trettio år långa engagemang på härjedalsbanorna och fortsatte därmed i Arvidsjaur, där han slutligen bosatte sig.

Både fackligt och politiskt aktiv var smedförmannen Emil Mattsson från Urshult i Småland. Denne fungerade som ordförande för alla avdelningar av Väg- och vattenbyggnadsarbetarförbundet vid en arbetstidskonflikt på de härjedalska banbyggena i mars-april 1918. Han ingick senare i Svegs kommunalfullmäktige. Långt fackligt engagemang hade också ett par förmän med syndikalistisk organisationstillhörighet.

Företeelsen visar, att fackligt och politiskt arbete, men också förmansarbete, har varit relativt naturliga karriärvägar för arbetare, såsom Sten Carlsson framhållit i sin studie över den sociala omgrupperingen i Sverige.⁹ Omvandlingen av förmanskåren kan sålunda betraktas som ett led i förändringen av de allmänna levnadsvillkoren under industrialiseringens slutskede.

Rallarkåren, trygghetslagar och facklig verksamhet

Det är i tiden efter sekelskiftet, som en viss hierarki växer fram bland rallarna. Det blir alltmer omöjligt att bara hoppa in på något järnvägsbygge utan att ingå i lag eller vara yrkeskunnig. Att vara räsläggare eller bergssprängare var av hävd de mest specialiserade sysselsättningarna. Nu tillkommer verktygs- och grävskopemaskinister, dessutom bildades särskilda barackbyggarlag. Härtill kommer från SJ utlånade bromsare, banvakter och lokförare.

Efter första världskriget knyts också rallarkåren närmare till SJ och banarbetarkollektivet. Den fogas in i det system av självhjälpsorganisation som anslutningen till fackliga organ och t.ex. sjukkassor utgör. Så förhandlade sig också anställd personal till tre månaders uppsägningstid år 1910, men inte förrän 1919 infördes en månads uppsägningstid för extra anställd personal. En annan trygghetsreform var pensionsreformen år 1918. Från sekelskiftet hade den fackliga verksamheten kommit igång. Här betraktas kongressen i Krylbo med bildandet av avdelning 92 som ett gränsmärke. Detta skedde 1902.

Storstrejken 1909 gjorde stora delar av rallarkåren besviken på LO och man tvivlade på denna organisations förmåga att bevaka arbetarintressena. När därför den syndikalistiska rörelsen bildades 1914 fick denna redan från starten en given rekryteringsbas bland järnvägsarbetare, liksom bland skogsarbetare och stenhuggare.

Trots dessa konflikter har det framhållits i rallarminnen och på andra sätt att det fackliga arbetet hyfsade rallarkåren. Redan 1907 betonade socialreformatorn G. H. von Koch vilken "fostrande, disciplinerande och utvecklande inverkan" det fackliga arbetet hade haft på rallarna. Med hänsyftning till förhållandena vid Malmbanabygget fann von Koch det vara förvånande vilken "grad av hyfsning och ordentlighet [rallarna hade] trots de oskäligen förhållandena".¹⁰

Levnadsförhållanden

Rallarnas bostäder och mathållning förändrades mycket i tiden mellan 1900 och 1920-talet. Kockasystemet hade visserligen tillämpats också tidigare men då oftast i baracklagens egen regi. Det kunde vara både si och så med kockornas kunnighet i hushållet och deras allmänna förmåga att hålla ordning omkring sig. På malmbanabygget var det stor omsättning på kockor. Det var där som Svarta Björn var verksam under sitt korta, intensiva liv. 22 år gammal dräptes hon i ett svartsjukedrama av en annan kocka.¹¹

Vanligen tog en rallarhustru hand om kockasysslan, samtidigt som maken blev barackfogde. Denne skulle se till att ved och vatten bars in, sköta om inköp och inkasera utgifter från de övriga i baracklaget.

Ett lag rallare med kockuppassning i matsalen någon gång på 1920-talet.

Här har enligt Fritiof Fanberg (KU 6864)¹² Josefina Roos tjänat som förebild. Född 1886 arbetade hon först som hjälpkocka, innan hon 1905 gifte sig och tillsammans med maken tog över ett baracklag på Orsa-Svegbanan. Då maken omkom 1907 fortsatte hon på egen hand. Hon blev mycket omtyckt. Själv tyckte hon bäst om "sommarfåglar". Dessa var som regel hjälpsamma och omtänksamma. De hjälpte till med ved- och vatteninbärning och höll rent omkring sig. Lösarbetare var sämst, ansåg hon, eftersom de var hänsynslösa och spottade och mockade ut sina snusbussar på golvet i barackerna.

Josefina Roos fördömde rallarna för deras erotiska utsvävningar. Själv utsattes hon som ung änka för ett baracklags spe. Då hon skulle väcka mannarna en morgon hade de kastat av sig sina täcken och visade sina lem-

mar fullt öppet. Josefina sprang då till skogs och rallarna fick leta efter henne och be henne om ursäkt. Hon återvände till baracken först sedan de lovat att det inträffade inte skulle upprepas.

Kockan skulle vara renlig av sig och fick ej bära sig lösligt åt. Arbetet var hårt. Hon fick ej räkna med att ha någon fritid. Arbetstiden var oreglerad. Hon skulle vara som en mor, stiga upp före rallarna, laga morgonmål och väcka dem vid halv sextiden. Sedan skulle hon städa och laga ytterligare två mål mat. Dessutom borde hon mot ersättning sköta rallarnas kläder — tvätta, sy i knappar och stoppa strumpor. Vidare skulle hon kunna ta emot förtroenden från mannarna, råda och hålla tyst. Sekelskiftets baracker med boende i samma rum, endast åtskilda av ett draperi för den egna britsen, måste ha varit påfrestande och demoraliserande. Många kockor fördärvades och därigenom också mathållningen, framhöll von Koch.¹³

Här ägde en standardförbättring rum fram till 1920-talet. Man får baracker för 12 eller 16 man med tre eller fyra rum. I varje rum fanns plats för högst fyra bäddar. Dessutom innehöll varje barack särskilt kök, matrum, kockarum och torkrum.

Med kockasystemet förbättrades också mathållningen. I stället för amerikanskt fläsk, falukorv, bröd och kaffe varieras kosthållningen mera. Kockan Karin Jonsson från Arvidsjaur har i en intervju berättat om sin matsedel från 1930-talets början. Rallarna fick välling eller gröt på morgonen, vid middagen för- och efterrätt. Efterrätten var oftast fruktsoppa. Här framskymtar moderna begrepp i fråga om näringslära. Karin Jonsson fördömde bruket att dricka kaffe på fastande mage. Vidare ingår C-vitamin för att motverka bristsjukdomar av olika slag.

Det bör dock påpekas, att dessa förändringar inte anammades av alla. Ett småländskt baracklag hade ännu 1921 ingen kocka. Det skulle bli för dyrt menade man. I stället drack man kaffe och åt falukorv samt limpa dagarna i ända, utom på lördagar då man slog på stort. En lördag lagade man paltbröd och fläsk, innan man på eftermiddagen gav sig iväg till Östersund för att fira sin ledighet. En i arbetslaget blev sjuk av den kaloririka födan och lämnades ensam i baracken. Då östersundsresenärerna återkom till baracken hade sjuklingen avlidit i tarmvred, uppger provinsialläkar-rapporten.

Också första världskriget med dess brist på livsmedel hade gjort förhållandena bekymmersamma för järnvägsarbetarna på de byggen, som då var igång utefter Inlandsbanan. Från svegstrakten beskriver banmästaren August Nilsson hur det var att "arbeta i 50 graders kyla och med nästan tomma magar". Det var "de rallares lott, som var stationerade i Härjedalen" (EU 41 170).

Under de värsta hungeråren 1917/18 var också arbetsstyrkan som allra störst på Sveg-Brunfloanläggningen och bestod av mellan 700 och 800 järnvägsarbetare. Hur kunde man klara sig? Jo, folk fiskade. Det var också möjligt att komma över mat, om man hade kaffe som bytesvara. Den f.d. kockan Tora Andersson uppger i en intervju att hennes svärfar, rallarbasen Per Erik Andersson, plockade fram en påse kaffe ur lagets matkista. För detta bytte man sedan till sig både fläsk och kött.

Under världskriget var det annars Sjb som fick ombesörja arbetarnas mat. Sådan omsorg om arbetarna hade banmästare F. A. Nordblad från Växjö. Han skriver 1948 (EU 41 173) att kålrötter, salt sill och sälkött var de livsmedel man delade ut till rallarna, men ransonerna var

enligt Nordblad snåla. För många var ransonen slut redan den tjugonde i månaden.

Lokalbefolkningen och järnvägsarbetarna

Bortser man från den prekära situation som världskriget åstadkom frågar man sig dock, om förhållandena till lokalbefolkningen förbättrades, då rallarnas levnadsstandard höjdes, sammansättningen av rallarkåren förändrades och den fackliga aktiviteten gav sin prägel åt järnvägsarbetarna. Här spelar givetvis många faktorer in. En negativ faktor utgjordes av att brist på livsmedel uppstod på anläggningsorterna. Som en följd härav ökades efterfrågan på varor och därigenom steg också priserna. En annan anledning till missämja mellan järnvägsarbetare och lokalbefolkning kunde vara att man från lokalt håll förväntat sig att järnvägsbygget skulle ge god sysselsättning åt befolkningen på orten. Därför beslöt man sig i Vilhelmina för att spöa upp de anländande rallarna och skrämman bort dessa eller några av dem i varje fall. Detta framgår av journalisten J. A. Sandbergs samlingar i Vilhelmina folkbibliotek. "Men sådan enfald", skriver Albert Hedlund i sina rallarminnen, "straffade sig alltid." Bland rallarna fanns både fysisk styrka och stor rörlighet och istället fick de stridslystna vilhelminaborna stryk efter noter.

Givetvis har också rallarnas förhållande till det svagare könet spelat in som ett orosmoment och åstadkommit missämja. Rallarna vann "snart kvinnornas gunst kanske ibland till förtret för männen", skrev värmlänningen Nils Nyman om förhållandena på Norra stambanebygget på 1880-talet. De kom med en fläkt utifrån. De var "rikti-

ga charmörer [och] hade varit ute och lärt att skicka sig, vara charmörer". Så beskrev en västerbottnisk järnvägsarbetare situationen vid samma tid i sin hembygd (EU 41 105).

Rent komiska poänger kan ibland erbjuda sig i läsningen av rallarberättelserna. Lång-Anders, en typisk rallare, hade blivit bekant med en länsmanspiga vid namn Johanna. Hon och Anders bedrev "kärleksspel" på hennes rum och Anders lämnade inte gården förrän vid fyrasnåret på morgonen. Länsmannen, som vaktat ut de två, bussade då sin schäfer på Anders, sägandes: — Kunde väl få ha sin hushållerska ofördärvad. Johanna inskred vid detta tillfälle och slog en kvast i huvudet på hunden.

På många håll har det bekräftats, att rallarna för hänsynslöst fram mot sina tillfälliga kärestar. "Troheten torde inte ha varit så stor bland dem", skrev en västerbottning med erfarenheter från stambanebygget genom Västerbotten på 1880-talet (EU 41 105). Många rallare hemlighöll att de var gifta för att få större rörelsefrihet. Skåningen Carl Lovén (EU 41 105) berättar, att rallarna förde liv och glädje med sig. De var som flyttfåglar. — Ja, men med en stor skillnad, invände en annan järnvägsarbetare då, flyttfågeln tar sina ungar med sig, när de far på hösten, men rallarnas de blir kvar.

Det har emellertid sagts att det var endast en och annan, som svek sin käresta och lämnade efter sig "en liten skrikande halvrollare".

De flesta rallare var säkerligen inte mer hänsynslösa än andra människor. Men de stod utanför lokalsamhällets bedömningar, eftersom de befann sig på rörlig fot. De följde inte alltid det värde- och kontrollsystem, som gällde bland de bofasta. Några få försökte säkerligen

också placera sig med rättigheter i både hemmiljön och på arbetsorterna. Ett exempel är den kollision den rallaråre råkade i, som hade familj med tre barn på hemorten i Sydsverige men som gjorde en norrländska med barn. Han försäkrade att han skulle betala underhållskostnader, men han bad och tiggde att det norrländska äventyret skulle hållas hemligt för den sydsvenska familjen. Likaså får man förmoda att den man som på 1920-talet blev far till två barn, födda av olika kvinnor under en och samma vecka, hör till undantagen, är ett s.k. "stänkfäll".

Sammanfattning

Rallarkåren fick dåligt rykte under 1800-talet. Det gäller även internationellt sett och beror bl.a. på att man i bondesamhället hade svårt att acceptera vandrings- och lösarbetare. Dessa angav mycket sällan hemort och många av dem ville ej uppge varifrån de härstammade eller var de hade sina släktingar. De hade endast tillfälliga anställningar och slutade ofta sin anställning när det passade dem själva. De ingick inte i några arbetslag.

Från sekelskiftet krympte den samlade rallarkåren till en femtedel av det omfång den haft, då stambanebyggena varit i gång och många privata järnvägar anlagts.

Arbetet mekaniserades delvis och det fackliga arbetet kom igång bland järnvägsarbetarna. De s.k. lösarbetarna utmönstrades. De flesta ingick i lag eller var yrkeskunniga heltidsanställda.

Härtill kommer att rallarnas levnadsstandard höjdes, eftersom barackerna blev rymligare och bättre, men kanske framför allt tack vare hälsosammare mathållning, då

kocksystemet allmänt infördes. Samtidigt skärptes kontrollen också internt mot dem som sökte smita från sina sociala plikter. I det fallet har man framför allt pekat på den positiva inverkan som det fackliga arbetet utövat på rallarkåren

Noter

- 1 Coleman 1965 s. 145 ff.
- 2 Aubert 1970 s. 76 f.
- 3 Etnologiska undersökningen (EU), ingår i Nordiska museets insamling av arbetarminnen med Mats Rehnberg som initiativtagare. För rallarnas del innehåller dessa arbetarminnen ca två hyllmeter berättelser. Ett litet urval av dessa utgavs också 1948 och hade rubriken Rallarminnen.
- 4 Härmed kan jämföras att Sverige redan 1902 hade ett järnvägsnät på 11951 km. Som längst var det svenska järnvägsnätet 16886 km år 1938. Statens Järnvägar 1906, del I s. 315 samt SJ hundra år s. 18.
- 5 Decauvillelok och vagnar hade konstruerats redan 1876 av den franske ingenjören Paul Décauville (1846-1922), Schütz 1978 s. 46. Dessa lok och vagnar lär efter Eiffeltornet ha varit en av de främsta attraktionerna på världsutställningen i Paris år 1889.
- 6 Nilsson 1982 s. 50.
- 7 Ibid. s. 55. Endast 195 pensionsberättigade arbetare av en styrka på 3 133 arbetare.
- 8 Ibid. s. 79 ff.
- 9 S. Carlsson 1966 s. 201.
- 10 G. H. von Koch, Social tidskrift 1907 s. 479.
- 11 Svarta Björn hette Anne Rebekka Hofstad och var från Tjötta i norska kustlandet utanför Mo i Rana. Hon levde 1878-1900.
- 12 Kulturhistoriska undersökningen (KU) tillkom 1976-79. I denna ingår Fritiof Fanbergs artikel om Josefina Roos. Hon har dessutom själv lämnat bidrag till Etnologiska undersökningen (EU 41 180).
- 13 G. H. von Koch, Social tidskrift 1907 s. 478.

Källor och litteratur

Nordiska museets samlingar av arbetarminnen. Etnologiska undersökningen (EU). Rallarminnen, insamlade 1946-49. Kulturhistoriska undersökningen (KU). Anläggarminnen, insamlade 1976-79.

Litteratur

- d'Ailly, G. A. H., Statistisk historik. I: Statens järnvägar 1856-1906, del I. Stockholm 1906, s. 315-366.
- Aubert, Wilhelm, Socialt samspel. 4:e uppl. Uppsala 1970.
- Carlsson, Sten, Den sociala omgrupperingen i Sverige efter 1866. Samhälle och riksdag I. Stockholm 1966.
- Coleman, Terry, The railway navvies. A history of the men who made the railways. London 1965.
- von Koch, G. H., Socialt arbete bland rallare. I: Social tidskrift 1907, s. 477-481.
- Nilsson, Runo B. A., Rallareliv. Arbete, familjemönster och levnadsförhållanden för järnvägsarbetare på banbyggena i Jämtland-Härjedalen 1912-1928. Studia historica Upsaliensia 127. Uppsala 1982.
- Rehnberg, Mats, Rallarminnen. Med kulturhistoriska kommentarer. Svenskt liv och arbete nr 8. Nordiska museet. Stockholm 1949.
- Schütz, Fredrik, Från fornborgar till flygfält. Stockholm 1978.
- Sjöberg, Arne, Järnvägarna i svenskt näringsliv. I: Sveriges järnvägar hundra år. Stockholm 1956, s. 1-158.

Recension

*Stefan Brink: Två stora farso-
ter i Hälsingland. Medeltidens
"digerdöd" och 1743 års "blod-
sot". Logica.*

Stefan Brink är nordist i Uppsala och har gjort sig känd som kännare av hälsingska ortnamn (bl.a. *Ortnamn i Hälsingland*, 1984). I sin senaste skrift beträ-der han i populärvetenskaplig form ett nytt och just nu mycket vitalt forskningsområde, nämligen medicinhistoria. Två farso-ter som hårt drabbade det gamla Hälsingland belyses: medel-tidens digerdöd och 1743 års blodsot.

Digerdöden är ju den mest fruktansvärda farsot som någon-sin drabbat Europa. Karavanvä-garna genom det väldiga Mongol-riket, som på 1300-talet omfatta-de Kina och nästan hela Ryss-land, spred med sina ryttarkuri-er och varutransporter "svarta döden" eller "digerdöden", som den kom att kallas i Sverige. Pestsjukdomen härrör från en parasit som heter *Pasteurella pestis*. Den överförs till männi-skan av loppor från svartråttan, en ursprungligen indisk råttyp som först på 1700-talet besegra-des av vår brunråtta. Pesten slog också till sista gången i Sverige så sent som 1710, då omkring 10 000 stockholmare dog.

Pesten hade härjat redan på kejsar Justinianus tid, men är inte omnämnd i kristna källor efter 767. När den efter nära 600 år dyker upp igen i sam-band med mongolernas beläg-ring av Kaffa på Krim blir följ-derna katastrofala. Sedan en flotta med sjömän från Genua, som kommit i kontakt med mongolerna, i oktober 1347 ankrat på redden vid Messina på Sicilien, slår pesten till mot Europa. Mellan 1347 och 1351 dör mellan 20 och 30 miljoner européer i de tre olika sjuk-domsbilder som kännetecknar epidemin: böldpest, lungpest och blodpest. Enligt en ganska säker uppskattning skall en tredjedel av Europas befolk-ning ha ryckts bort. Hela byg-der lades öde. Sambandet mel-lan den senmedeltida bebyggel-seregressionen, "agrarkrisen", och pesten är ganska klart, även om ödegårdsprocessen på sina håll tycks ha börjat redan tidigare.

Digerdöden slog till i Norr-land 1350. Sedan gammalt har man menat att landsdelen kom förhållandevis lindrigt undan och då antagit att den utsprid-da bebyggelsen med många en-samgårdar försvårat epidemi-spridningen. De skriftliga vitt-nesbörden är emellertid här,

som i övrigt när det gäller norrländsk medeltid, mycket spröda. Det enda medeltida dokument som direkt omtalar digerdöden är ett brev från 1395, numera förkommet men känt i några avskrifter från 1700-talet. Brevet som är utfärdat av tolvmännen i Sunded (ungefär nuvarande Hudiksvalls och Nordanstigs kommuner) i samband med en tvist med ärkebiskopen om kyrkotiondet talar om "det stora antalet fattiga och eländiga som före den stora döden förekom i detta land" (pauperum et miserabilium personarum que ante majorem pestilenciam operuerat faciem terre nostre). Brink nämner också att det fortfarande lever kvar sägner ute i de hälsingska bygderna om hur digerdöden härjat. Ett vanligt inslag i dessa är att man endast sett röken från en eller annan gård i en hel socken.

När de direkta källorna sviker måste historikern vända sig till indirekt och, naturligt nog, betydligt osäkrare material. Nils Ahnlund har t.ex. i *Jämtland-Härjedalens medeltid* (1948) sökt mäta digerdödens härjningar genom att uppskatta hur många präster som dog under epidemin. Det är emellertid en vansklighet före kyrkobokföringens och herdaminne-nas tid. I modern nordisk bebyggelsehistorisk forskning har man i stället företagit retrospek-

tiva beräkningar över ödegårdsprocessen under senmedeltiden genom att bearbeta ödeuppgifterna i de äldsta jordeböckerna. Brink redogör i detta sammanhang för den norske historikern Helge Salvesens uppskattning att hälften av gårdarna i Undersåker och en dryg tredjedel av gårdarna i Hackås i Jämtland skall ha lagts öde. Salvesens retrospektiva analyser baseras på 1568 års jordebok för Jämtland med dess uppgifter om bönder, skattetal och "ødesgotz". Märkligt nog hävdar sedan Brink att "någon jordebok liknande den från 1568 i Jämtland finns heller inte" för de norrländska områdena. Det verkliga förhållandet är ju att de första norrländska jordeböckerna från 1540-talet mycket väl lämpar sig för retrospektiva iakttagelser över ödegårdsprocessen före vasatidens bebyggelseexpansion. Det är bara det att ingen ännu företagit en bred och systematisk sådan studie.

Brink stöder sig nu i stället på ortnamns materialet men särskilt på iakttagelser över den hälsingska bebyggelsestrukturen, när han driver sin huvudtes att landskapet slapp relativt lindrigt undan från digerdöden. Bodlandssystemet skall ha gjort agrarkrisen mindre synlig i det äldsta bevarade kamerala materialet, men sågs också ha reducerat hela öde-

gårdsprocessen i Hälsingland. Vid en bebyggelsenedgång har man i första hand minskat på odlingarna vid bodlanden och inte behövt överge gårdarna i de centrala delarna av hälsingsocknarna. Det är en tänkvärd hypotes. Den säger emellertid ingenting om hur människorna exponerades för digerdöden i Hälsingland 1350. Frågan om digerdöden och Hälsingland är ännu obesvarad.

Den andra delen av Brinks bok behandlar den fruktansvärda blodsoten i Hälsingland sommaren 1743, en epidemi som ryckte bort över 1 300 personer, mest barn. Blodsoten, eller rödsoten som den också kallades, grasserade i Norrland med jämna mellanrum under 1700-talet och början av 1800-talet. De svåraste epidemierna inträffade 1743, 1785 och 1808-1809 i samband med svenskryska kriget. Blodsoten var en dysenterisjukdom som kännetecknades av svår diarré, huvud-

värk, hög feber och en förfärande dödlighet. Den kände huddiksvallsprästen och läkaren Olof Johan Broman (1676-1750) författade en berättelse om blodsoten i Hälsingland 1743 som 1749 intogs i Vetenskapsakademiens handlingar (av Brink felaktigt kallad Vitterhetsakademien) efter sammandrag och bearbetning av läkaren Abraham Bäck. Berättelsen återges i facsimil i Brinks bok tillsammans med ett avtryck av Bromans värdefulla originaltabeller över hur blodsoten slog i de olika hälsingsocknarna. Det är ett värdefullt källmaterial som, före tabellverkets tillkomst, kastar åtskilligt ljus över hur en stor epidemi drabbade, och hanterades av, det gamla norrländska bondesamhället. Det kastar också en hel del ljus över dåtidens medicinska föreställningar och terapeutiska metoder.

Lars-Göran Tedebrand

GUNNEL HEDMAN

Västerbottenslitteratur 1988. Ett urval

Kultur (B)

Balgård, Matts, Vandrads väg: skrivet 1944–1987 i Västerbottens-Kuriren / urval och redigering: Gunnar Balgård under medverkan av Olof Kleberg. — Umeå: Västerbottens-Kuriren, 1988. — 168 s.: ill.

Kulturen vi ärvde: av vem? till vad? för hur länge? /redaktör: Per Sörbom. — Stockholm: Forskningsrådsnämnden, 1988. — 59 s. — (Rapport / Forskningsrådsnämnden; 88:8.)

Religion (C)

Bergström, Ludvig, Anteckningar från missionsresan bland Tärna och Sorsele lappar sommaren 1880 / Ludvig Bergström; utg. av Karin Snellman. — Umeå: Forskningsarkivet, 1988. — 65 bl. — (Urkunden; 7.) — Författaren reser på uppdrag av Lapska missionens vänner. — (Avskrift av dagbok som förvaras vid Forskningsarkivet.)

Undervisningsväsen (E)

Carlsvärd, Margareta, Bildskolan ger kunskap för livet. I: Kommunaktuellt; 1988:31: s. 14–15. — Försöksverksamhet med kommunal bildskola i Robertsfors.

Raninge, Ola, Folkskolans framväxt och lärarnas insatser i södra Västerbotten 1842–1942. — Umeå: Univ., Pedagogiska inst., 1988. — 191 s. — Licentiatavh.

Rudhe, Elisabet, Bilden är ingen helig ko. I: Fackläraren; 1988:22: s. 15–17. — Den kommunala bildskolan i Robertsfors.

Sjögren, Mikael, Arbetarrörelsens bildningsverksamhet i Obbola 1920–1969. — Umeå: Univ., Inst. för historia, 1988. — 56 bl. — C-uppsats.

1812 års uppfostringskommittés enkät: svaren från trivial- och stadsskolorna i Västerbotten / utg. av Daniel Lindmark. — Umeå: Forskningsarkivet, 1988. — 30 bl. — (Urkunden; 6.) — Renskrift av arkivhandlingar, samt en inledning av utgivaren.

Språkforskning (F)

Edlund, Lars-Erik, Om lånord i dialekterna. I: Västerbotten; 1988: s. 264-266.

Fries, Sigurd, Har man bara talat dialekt i Västerbotten? I: Västerbotten; 1988: s. 256-257.

Wennstedt, Ola, Jungfruhamn och Dödmansskär: en studie över ortnamn i Lövångers sockens kustområde. — Umeå: Univ., Center för arktisk kulturforskning, 1988. — 53 s.: ill. — (Research Reports / Center for Arctic Cultural Research, Umeå University; 1988:10.) — Med sammanfattning på engelska.

Öberg, Eva, Ortnamn i Hörnefors skärgård. — Umeå: Univ., Center för arktisk kulturforskning, 1988. — 110 s.: ill. (Research Reports / Center for Arctic Cultural Research, Umeå University; 1988:9.) — Påbyggnadsuppsats i svenska D2. — Med sammanfattning på engelska.

Litteraturhistoria (G)

Eriksson, Karin, En diktrad från nödåret 1867. I: Västerbotten; 1988: s. 289-292. — Ett skillingtryck av A. A. Grafström om hungersnöden. — En inskrift på en logvägg i Dalkarlså.

Granlid, Hans, Umeåtidens prövningar och glädjeämnen (1959-1962). I: Granlid, Hans, Upptrappning. — Stockholm, 1988: s. 451-513.

Skönlitteratur (Hc)

Bilare, Maria, Barn av den heta elden. — Originalupplaga 1988.

Karlsson, Sigvard, Lillväckelsen i Järpträsk. I: Provins; 1988:4: s. 7-11. — Självbiografisk berättelse om väckelsen i Skellefteå på 1930-talet.

Lundgren, Åke, Kvacksalvarna. — Originalupplaga 1988.

Segerståhl, Fredrik, n'Wikner: en berättelse om liv. — Originalupplaga 1988.

Poesi (Hc.03)

Larsson, Stig, Händ. — Originalupplaga 1988.

Pennling, Mona-Lisa, Andas, min själ. — Originalupplaga 1988.

Stabbfors, Thyra, Namnsdagsverser smidda i Tärnafjällen. — Originalupplaga 1988.

Konst (I)

Eriksson, Karin, Maktens boningar. I: Västerbotten; 1988: s. 248–255. — Västerbottens läns residensbyggnader i Umeå från 1840-talet till idag.

Havsnära bebyggelse: bebyggelsehistorisk översikt och bevarandeförslag / utförd av Skellefteå museum; i samråd med Landsantikvarien i Västerbottens län. — Skellefteå: Museet, 1988. — 118 s.: ill. — (Kulturhistorisk bebyggelseinventering i Skellefteå kommun; 16.)

Nyberg, Eva, De gotiska madonnabilderna i Lövånger och Skellefteå. — Umeå: Univ., Inst. för konstvet., 1988. — C-uppsats.

Palmgren-Rosenqvist, Christina, Sara på scen: steget till opera går som en dans. I: Vi; 1988:44: s. 14–16, 68. — Norrlandsoperans uppsättning av Hästen och gossen, baserad på ett kapitel ur Sara Lidmans Din tjänare hör.

Arkeologi (J)

Arkeologi i norr / Umeå universitet, Inst. för arkeologi. — Umeå: Inst., 1988-. — Med sammanfattningar på engelska.

Broadbent, Noel, Iron age and medieval seal hunting sites: archaeological investigations at Bjuröklubb, Västerbotten, Northern Sweden. — Umeå: Univ., Center för arktisk kulturforskning, 1988. — (Research reports / Center for Arctic Cultural Research, Umeå University; 1987:5.)

Knutsson, Kjell, Making and using stone tools: the analysis of the lithic assemblages from Middle Neolithic sites with flint in Västerbotten, Northern Sweden. — Uppsala: Univ., Inst. för arkeologi, 1988. — 206 s.: ill. — Diss.

Historia (K)

Ekstedt, Elsi, Anders Andersson i Taveljö: riksdagsman i bondeståndet 1769–1792. I: Tre kulturer; 4: s. 42–83.

Fanor och standar i Västerbotten / [redaktionskommitté: Sture Forsén ...]. — Umeå: Folkrörelsearkivet, [1988] — 64 s.: ill.

Lundkvist, Tyko, Oron i Västerbotten kring hattkriget 1741–1743. I: Tre kulturer; 4: s. 29–41.

Malå

Marklund, Tomas, Arbetarrörelsens intåg i Malåbygden. — Kåge: Artemis, 1988. — 58 s.: ill.

Skellefteå

Lundström, Henry, Bonnstan: bilder. I: Västerbotten; 1988: s. 43-59. — Bildreportage från kyrkstaden i Skellefteå.

Lundström, Ulf, Bonnstan i domböckerna. I: Västerbotten; 1988: s. 37-59. — Kyrkstaden i Skellefteå.

Tärna

Moritz, Per, Från isolering till World Cup. I: Västerbotten; 1988: s. 293-302.

Umeå

Brandsjö, Kaare, Norrland brinner: dystert 100-årsminne. I: Brand & räddning; 1988:6-7: s. 32-33. — Brandkatastroferna i Umeå och Sundsvall 1888.

Spelet om den stora branden / [Frank Kelber ...]. — Umeå: [Grottteatern], 1988. — 36 s.: ill. — Program till teater om branden i Umeå 1888.

Varpsjö

Boken om Varpsjö / Verner Svensson ... — Varpsjö: V. Svensson, 1988. — 326 s.: ill.

Vilhelmina

Johansson, Katarina, Vilhelmina kyrkstad. I: Västerbotten; 1988: s. 60-65. — Korta berättelser om hur kyrkstadslivet kunde gestalta sig.

Vindelfjällen

Persson, Per Erik, Vindelfjällen. — Umeå: Länsstyr., 1988. — 15 s.: ill. — Titelrubrik: Naturreservat i Västerbotten.

Vindeln

Larsson, Henning, Nybyggaröden i gamla Degerfors socken: en dokumentation av de 200 bosättningarna i nuvarande Vindelns kommun, som genom åren övergivits. — Vindeln: H. Larsson, 1988. — 288 s.: ill.

Vindelälven

Vindelälven och dess lopp. — Umeå: Direktkontakt, cop. 1988. — 106 s.: ill. — Turistinformation.

Bottenviken (Ndd)

Löfgren, Kaj-Erik, Skärgårdsguide: 3. Bottniska viken — Helsinki, 1988. — 271 s.: ill. — Parallelltext på finska.

Samhällskunskap (O)

Ambjörnsson, Ronny, Den skötsamme arbetaren: idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssamhälle 1880-1930. — Stockholm: Carlsson, 1988. — 272 s.: ill. — Norrlands bildningshistoria. Folk rörelser och bildning i Holmsund.

Balgård, Gunnar, Västerbottens län 350 år! I: Norrländsk tidskrift; 1988:3: s. 42-43.

Bättre service stoppar avfolkningen: Skellefteå kommun-Kalvträsk. I: Liljedahl, Anita, Gammal i byn: exempel på äldre boende med service i små tätorter. — Stockholm, 1988: s. 6-7.

Cullman, Lars, Skellefteå stads trädgårdshistoria 1859-1987. — Skellefteå: L. Cullman, 1988. — 176 s.: ill.

Drugge, Ulf, Om husförhörslängder som medicinsk urkund: psykisk sjukdom och förståndshandikapp i en historisk källa. — Umeå: Forskningsarkivet, 1988. — 40 bl: ill. — (Scriptum; 8.)

Ericsson, Lars, Aktstycken och meddelanden: Sällskapet Måttlighetens Wänner uti Umeå landsförsamling. I: Oknytt; 1988:1-2: s. 46-54.

Johansson, Folke, Stadens polis. I: Västerbotten; 1988: s. 276-285. — Historik över polisväsendet i Umeå och Västerbottens län.

Lundberg, Curt, Huggarlaget: 6 nödvändiga reportage. I: LO-tidningen; 1988:25-32: s. 9-15. — Om skogshuggarlag i västerbottniska Bjurholm.

Nilsson, Jesper, När flyktingarna kom till byn. I: Metallarbetaren; 1988:34: s. 4-10. — Iranska flyktingar i Kristineberg.

Storumans arbetarkommuner — S-föreningar 70 år: 1918.05.28-1988.12.14 / [redaktionskommitté: Signar Gustafsson ...]. — Storuman: [Storumans arbetarkommun], [1988]. — 231 s.: ill.

Sundgren, Mats, Sveriges minsta kommun krymper: kan flyktingarna ge bygden liv igen? I: SIDA rapport; 1988:5: s. 4-6.

Industri (P)

Inventering av gamla industri- och arbetsplatser inom Robertsfors kommun. — Robertsfors: ABF, 1988. — [46 s.]: ill.

Inventering av gamla industri- och arbetsplatser inom Sorsele kommun. — Sorsele: ABF, 1988. — [14 s.]: ill.

- Inventering av gamla industri- och arbetsplatser inom Vindelns kommun. — Vindeln: ABF, 1988. — [17 s.]: ill.
- Inventering av gamla industri- och arbetsplatser inom Åsele kommun. — Åsele: ABF, 1988. — [26 s.]: ill.
- Linbanan Kristineberg–Boliden / [Gustaf Holmberg ...]. — Skellefteå: NBV, [1988]. — 77 s.: ill. — Historik över linbanan som forslat malm för Boliden AB.

Näringsliv (Q)

- Holmström, Per, Bruksmakt och maktbruk: Robertsfors AB 1897–1968. Umeå: Univ., Ekon. hist., 1988. — 260 s.: ill. — (Umeå studies in economic history; 9.) — Diss. — Med sammanfattning på engelska.
- Kvist, Roger, Sälångstsätten i Österbotten, Västerbotten och Norrbotten 1551–1570. I: Oknytt; 1988:1-2: s. 4-14.
- Lantbruk i länet / Lantbruksnämnden i Västerbottens län. — Umeå: Lantbruksnämnden, 1988. — 39 s.: ill.
- Lantbrukarnas länsförbund i Västerbotten 60 år: 1928–1988 / [redaktör: Gösta Vågbrink]; [foton: Sune Jonsson...]. — Umeå: [Förb.], 1988. — 39 s.: ill.
- Lundberg, Ture, Iwan Lundstedt eftr. AB 1888–1988. — Umeå: T. Lundberg, 1988. — 12 bl.: ill. — Historik över en skeppsmäklarfirma i Holmsund.
- Montén, Erik, Fiskodling och vattenkraft: en bok om kraftutbyggnadernas inverkan på fisket och hur man sökt kompensera skadorna genom främst fiskodling. — Vällingby: Vattenfall, 1988. — 245 s.: ill.
- Sågverksrörelsen i Robertsfors åren 1700–1936 / Helge Bäckström ... — Robertsfors: H. Bäckström, 1988. — 31 s.: ill.
- Westerberg, Jan Olov, Säljaktens redskap: en studie av bevarade redskap från Norrbotten och Västerbotten. — Umeå: Univ., Center för arktisk kulturforskning, 1988. — 32 s.: ill. — (Research reports / Center for Arctic Cultural Research, Umeå University; 1988:7.)

Idrott (R)

- SK Storm 1938–1988 50 år: jubileumsbok. — Stavaträsk: NBV, 1988. — 119 s.: ill. — Historik över en sportklubb i Jörn.
- Skrifter / utg. av Västerbottens idrottshistoriska sällskap. — Skellefteå: Sällsk., 1988- .
- Viklund, Stig-Henrik, Studier i nordvästerbottnisk idrottshisto-

ria. — Skellefteå: Västerbottens idrottshistoriska sällskap, 1988. — 44 s.: ill.

Natur (U)

Elmberg, Johan, Fåglar i Nordmaling och Bjurholm: en bok om fågellivet i Ångermanlanddelen av Västerbottens län / utgiven av Västerbottens ornitologiska förening och Nordmalings fågelförening. — Umeå: Västerbottenförlaget, 1988. — 136 s.: ill. — (Fåglar i Västerbotten; 2.)

Ivarsson, Hans, Erosion och markanvändning i Öreälvens dalgång, Västerbottens län / av Hans Ivarsson och Gunilla Forsgren. I: Svensk geografisk årsbok; 1988: s. 137-150.

Lassila, Mauno, Geologi och klimat i Umeå förr och nu. — Umeå: M. Lassila, [1988]. — 46 s.: ill.

Lassila, Mauno, Sävarån: vårfloden 1988, möjligheter att minska översvåmningsriskerna samt hydrologiska fakta. — Umeå: M. Lassila, 1988. — 47 bl.: ill.

Lort-Sverige idag: femton inlägg i miljödebatten. — Umeå: Västerbottenförlaget, 1988. — 100 s. — Bidrag av bl a: Åke Lundgren, Göran Lundin, Stefan Paulsson och Stig Andersson.

Medicin (V)

Nilsson, Kenth, Polio i Västerbottens län: en undersökning. — Stockholm: Riksförbundet för trafik- och polioskadade, [1988]. — 28 s.

Några av medarbetarna i detta nummer

Maja Arnqvist-Bonta, f. 1955 i Umeå, har genomgått biblioteksutbildning och arbetar f.n. som gymnasiebibliotekarie på Östra gymnasiet i Umeå.

Leif Grundberg, f. 1964 i Huddinge, har avlagt fil. kand.-examen på Kulturvetarlinjen i Umeå med arkeologi som huvudämne. Är bosatt i Örnsköldsvik men vikarierar som antikvarie på Läns-museet-Murberget i Härnösand.

Kjell Lundholm, f. 1938 i Hortlax, är fil. lic. och förlagsredaktör i Luleå. Han har utgivit ett flertal kulturhistoriska skrifter och uppsatser om Norrbotten och Nordkalotten och är f.n. medarbetare i Tornedalens historia samt Luleå kommuns historia.

Runo Nilsson, f. 1930 i Ånge, är lektor på Bobergsskolan där sedan 1984. Disputerade 1982 på en avhandling om rallarna på Sveg-Hede- och Sveg-Brunflo-banorna.

Britta Wennstedt, f. 1960 i Umeå, är doktorand i arkeologi. Tidigare har hon varit verksam vid riksantikvarieämbetets fornminnesinventering i övre Norrland.

Innehåll

SVEN GAUNITZ: Lokalhistoria och bygdekrönika – behövs de?	1
LEIF GRUNDBERG: Västerarnäs	12
BRITTA WENNSTEDT: Kultplatser i övre Norrlands kustland	25
OLAVI KORHONEN: Södra Norrbottens och norra Västerbottens samiska forskningsfält	35
ROGER KVIST: Den bottniska sälfångstens beskattning 1551–1612	45
KJELL LUNDHOLM: Nödåren på 1860-talet	56
MAJA ARNQVIST-BONTA: Samekvinna i det moderna samhället	65
RUNO NILSSON: Järnvägsarbetarna	78
RECENSION	98
GUNNEL HEDMAN: Västerbottenslitteratur 1988. Ett urval	101
MEDARBETARE	113